

ZBIGNIEW KLIMIUK

METODY I ŹRÓDŁA FINANSOWANIA WYDATKÓW WOJENNYCH W JAPONII W LATACH 1937-1945

WSTĘP

Za początek gospodarki wojennej w Japonii przyjmuje się zwykle rok 1930, kiedy Japonia zaczęła przygotowywać się do aneksji Mandżurii. Od tego czasu systematycznie postępowała naprzód militaryzacja gospodarki, dopiero jednak pierwsza większa akcja zbrojna, związana z agresją w Chinach w 1937 r., spowodowała szczególne nasilenie zjawisk charakterystycznych dla gospodarki wojennej. Chociaż ogólne zasady gospodarki finansowej pozostały takie same jak w okresie pokoju, to nastąpiły poważne zmiany w roli i natężeniu poszczególnych elementów. Bezpośrednią przyczyną tych zmian była konieczność pokrycia ogromnych wydatków na rozbudowę sił zbrojnych i przemysłu wojennego. Wykorzystywane w okresie pokojowym źródła finansowania okazały się niedostateczne, trzeba więc było sięgnąć do źródeł dodatkowych, w niewielkim stopniu lub w ogóle dotychczas nie wykorzystywanych. Przykładem tego może być finansowanie wojny kosztem zmniejszenia majątku narodowego. Sytuacja taka w gospodarce pokojowej jest raczej niespotykana, rzadko również występuje podczas wojny. Tak drastyczne kroki podejmowane są jedynie w obliczu groźby klęski wojennej¹.

Dr ZBIGNIEW KLIMIUK – adiunkt Katedry Instytucji i Rynków Finansowych w Instytucie Ekonomii i Zarządzania na Wydziale Nauk Społecznych KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

¹ Sakurai K i n i c h a r o, *Financial aspects of economic development of Japan 1868-1958*, Tokio 1964, Science Council of Japan.

Przykładem zmian w znaczeniu poszczególnych metod akumulacji środków finansowych może być spadek wpływów z podatków, podstawowego źródła dochodów budżetowych w okresie pokoju. Jednocześnie na wielką skalę wykorzystano takie metody akumulacji, jak emisja pożyczek państwowych czy inflacyjne emisje pieniądza papierowego, co w czasach pokojowych miało mniejsze znaczenie.

Poważne zmiany, zwłaszcza strukturalne, nastąpiły w polityce wydatków państwa. Charakterystyczny dla okresu wojny był wzrost udziału wydatków wojennych w wydatkach budżetowych. Jednocześnie za pomocą różnego rodzaju stymulatorów finansowych, stosowanych podczas wojny szczególnie intensywnie, państwo starało się wpłynąć na wzrost produkcji.

Zasady finansowania wojny w poszczególnych krajach nie różniły się zbytnio od siebie². W Japonii jednakże wystąpiło szereg zjawisk specyficznych, obcych gospodarce wojennej innych państw. Przykładem może być dewastacja i przetapianie na złom urządzeń produkcyjnych niektórych przemysłów niewojennych (np. włókienniczego) w celu pokrycia potrzeb surowcowych przemysłu zbrojeniowego. Inne różnice były spowodowane głównie przez ówczesny niski stopień uprzemysłowienia Japonii w porównaniu z innymi mocarstwami oraz niską stopą życiową ludności.

Straty gospodarki japońskiej, spowodowane działaniami wojennymi, były bardzo poważne. W latach 1937-1945 Japonia straciła 25,4% posiadanego majątku narodowego. Zniszczone zostało 34,3% jej mocy produkcyjnych. Bombardowania lotnicze objęły ponad 40% terenów miejskich i spowodowały zburzenie 24,6% budynków mieszkalnych. Szczególnie ciężkie straty, bo wynoszące 80,6% tonażu, poniosła tak niezbędna dla funkcjonowania kraju japońska flota handlowa. Liczby te jednak nie oddają całości strat ekonomicznych poniesionych z powodu wojny. Nie uwzględniono strat związanych z naruszeniem procesów produkcji, ze zmniejszeniem się dochodu narodowego (DN) na skutek odcięcia ludzi od pracy.

Wydatki wojenne nie ograniczały się do wydatków z budżetu. Część z nich została dokonana poza budżetem, część umieszczono w budżecie pod innymi pozycjami o niewojennym charakterze. Niektóre konsekwencje wojny pomogły jednak Japończykom w osiągnięciu obecnej pozycji w gospodarce światowej. Tak więc wojna wpłynęła np. na zmianę charakterystycznej dla przedwojennej Japonii struktury produkcji przemysłowej, w której poważne

² W. E h r l i c h, *Die deutsche Finanzpolitik seit 1924*, Bonn 1961.

miejsce zajmował przemysł lekki, zwłaszcza włókienniczy. Produkcja wojenna wymagała przede wszystkim rozwoju przemysłu ciężkiego i maszynowego, czyli gałęzi, które decydowały w dużym stopniu o potencjale gospodarczym kraju. Poważne zniszczenia wojenne zostały stosunkowo szybko usunięte, przy czym odbudowane zakłady przemysłowe dysponowały nowymi rozwiązaniami technicznymi, co spowodowało wzrost konkurencyjności japońskich towarów. Wywołane tym ożywienie inwestycyjne wpłynęło korzystnie na koniunkturę w kraju³.

Duże korzyści wyniosła Japonia z sytuacji politycznej zaistniałej w kraju po wojnie. Okupacja amerykańska doprowadziła do likwidacji japońskich sił zbrojnych, wskutek czego duża część środków finansowych, przeznaczonych dotychczas na potrzeby armii, mogła być przekazana na cele produkcyjne. Z drugiej strony Japonia stała się bazą wypadową Stanów Zjednoczonych w Azji, co umożliwiło jej osiągnięcie poważnych korzyści z amerykańskich zamówień wojennych. Również ścisły związek z przodującym pod względem technicznym rynkiem amerykańskim wpłynął na poziom japońskiej produkcji przemysłowej.

I. STRUKTURA GOSPODARKI JAPOŃSKIEJ PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po I wojnie światowej nastąpił w Japonii proces koncentracji kapitału. Po kryzysie gospodarczym w 1927 r. dużo mniejszych banków ogłosiło upadłość lub zostało wchłoniętych przez większe banki. W 1918 r. było 2285 banków, a w 1930 r. tylko 913. Poza tym 5 mld jenów z całkowitej kwoty 9 mld jenów znajdowało się w posiadaniu 14 banków. Z tej liczby pięć banków: Mitsui, Mitsubishi, Jasuda, Sumitomo i Daiici, dysponowało 35% wszystkich wkładów. Tych pięć koncernów należało do grupy największych finansowych i handlowych przedsiębiorstw na świecie.

Nastąpiła również koncentracja kapitału w przemyśle. Z 62 spółek produkujących energię elektryczną pięć dużych spółek kontrolowało 65% całkowitej produkcji tej gałęzi przemysłu: Tokio-dento, Toho-denrioku, Daido-denrioku, Ippon-denrioku, Udzigawa-denki. Spółki te znajdowały się pod kontrolą potężnych koncernów Mitsui i Mitsubishi. Podobna sytuacja pano-

³ Takafusa N a k a m u r a, *A History of Showa Japan, 1926-1989*, Tokio Press, Tokio 1998.

wała w przemyśle włókienniczym. Spółki Kanebo i Tojobo kontrolowały 50% przędzalni. Japoński system gospodarczy, choć udało mu się bardzo rozwinąć przemysł, zatrudniał zaledwie 10% ludności w dużych miastach. Poza kilkuset zakładami wyposażonymi w nowoczesne maszyny istniało kilka tysięcy prymitywnych warsztatów, które realizowały zamówienia dużych przedsiębiorstw.

W 1927 r. 85,2% ogólnej liczby fabryk stanowiły małe zakłady, zatrudniające mniej niż 30 osób, 10,6% zakłady zatrudniające więcej niż 30, a mniej niż 100 pracowników, 3,5% zakłady zatrudniające od 100 do 500 pracowników. Największych zakładów, zatrudniających ponad 500 pracowników, było zaledwie 0,7%. Nastąpiła jednak koncentracja pracowników w dużych zakładach. Jedna trzecia ogółu pracowników pracowała w dużych fabrykach, przede wszystkim w fabrykach maszyn, w przemyśle chemicznym i górnictwie. W dwóch największych kopalniach pracowało 8,5 tys. pracowników.

Pierwszy kryzys nastąpił zaraz po wojnie i został pogłębiony przez trzęsienie ziemi w 1923 r. Powstała potrzeba importu wielkiej ilości materiałów budowlanych dla odbudowy zniszczonych miast. Banki musiały udzielać kredytów na odbudowę. W 1927 r. nastąpił potężny krach Banku Tajwan, co wywołało konieczność ogłoszenia trzytygodniowego moratorium. Poza tym bankiem upadły 34 inne. W 1929 r. Japonię ogarnął kryzys światowy. Koniec koniunktury w USA spowodował obniżenie cen surowego jedwabiu. W 1930 r. spadły o 50%, jednocześnie załamał się eksport towarów bawełnianych.

W 1931 r. sytuacja pogorszyła się jeszcze bardziej. Wprowadzono wysokie cła na towary japońskie, a oprócz tego po incydencie mandżurskim w Chinach bojkotowano towary japońskie. Na skutek dobrego urodzaju ryżu cena jego była bardzo niska, co spowodowało zupełne zniszczenie rolnictwa. Rząd był zmuszony do udzielenia okręgom rolniczym dużych kredytów. W latach 1914-1930 liczba ludności w Japonii wzrosła z 51 mln do 64 mln, tj. o więcej niż 25%. Przemysł zatrudniał ciągle jednak mniej niż jedną piątą ludności, a połowa populacji zajmowała się rolnictwem. Japonia pomimo rozwoju przemysłowego pozostała krajem rolniczym, w którym nieliczna klasa posiadała wielkie majątki ziemskie. Według statystyk z 1930 r. z majątku w wartości 92 mld jenów, znajdującego się w prywatnych rękach, ok. 50 mld jenów przypadało na ziemię. Prawie 50 tys. obszarników miało majątki o powierzchni większej niż 10 cio (1 cio = 0,9 ha). Należało do nich 1 mln 100 tys. cio, czyli jedna piąta ziemi uprawnej. Posiadana przez nich ziemia była przy tym najlepszą ziemią orną. Uprawiali ją dzierżawcy. 200 tys. średnich właścicieli posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni od 3 do 10 cio.

Połowę tej ziemi uprawiali dzierżawcy, druga połowa była uprawiana przez pracowników najemnych. 900 tys. bogatych chłopów posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni 1-3 cio, które również były wydzierżawione. 1300 chłopów pracowało w gospodarstwach o powierzchni 5 tan 1 cio (5 tan = 0,45 ha). Ogólna liczba dzierżawców wynosiła 4 mln, z czego 2,5 mln stanowili właściciele gospodarstw o powierzchni mniejszej niż pół hektara, a 1,5 mln dzierżawcy nieposiadający własnej ziemi. Ze statystyk wynika, iż we władaniu chłopów przeważały gospodarstwa karłowate, które z trudnością mogły wyżywić właścicieli. Dzierżawcy uprawiali 50% całej ziemi. Liczba dzierżawców bezrolnych stanowiła 30% wszystkich chłopów. Liczbę najemnych pracowników szacowano na 5 mln. W tej sytuacji chłopci japońscy nie byli w stanie płacić podatków, a ich zadłużenie niesamowicie wzrosło. W 1914 r. suma podatków niezapłaconych przez chłopów wynosiła 6 mln 600 tys. jenów, w 1925 r. wzrosła do 75 mln jenów. Zadłużenia rolników japońskich zagwarantowane hipoteką wynosiło w 1911 r. 750 mln jenów, w 1925 r. wzrosło do 4 mld jenów, a w 1933 r. do 6 mld jenów. Ogólną wartość ziemi w 1929 r. szacowano na 33 mld jenów. Znaczna część długów zaciągniętych przez chłopów nie mogła być nigdy spłacona, a wszelkie usiłowania rządu zmierzające do rozwiązania tego problemu zawiodły. Rząd zabiegając przede wszystkim o rozwój przemysłu, nie mógł wprowadzić wysokich ochronnych тариф celnych na artykuły żywnościowe, gdyż spowodowałyby to wzrost kosztów utrzymania ludności miejskiej. W konsekwencji musiałyby również wzrosnąć i płace, to zaś naruszyłoby interesy przemysłu, który starał się produkować i eksportować jak najtaniej.

Rząd od 1925 r. pod naciskiem ruchów chłopskich zaczął popierać chłopów-właścicieli ziemi, którzy uprawiali ziemię przy pomocy sił najemnych, nie udzielił natomiast pomocy dzierżawcom. W ten sposób popierał rozwój kapitalizmu na wsi, co prowadziło do dalszego obniżenia stopy życiowej dzierżawców. Chłopi ratowali się, wysyłając córki do fabryk lub sprzedając je do domów publicznych. Pomimo to nędza była zbyt wielka, aby można ją było znosić bez końca. Populacja ludności wiejskiej rosła o wiele szybciej niż ludności miejskiej. W 1933 r. na wsi urodziło się 500 tys. dzieci, a w miastach 300 tys., jakkolwiek na wsi mieszkało tylko 49% ogółu ludności. Wieś była o wiele bardziej obciążona wychowywaniem nowych pokoleń niż miasta, ale 85% tego przyrostu musiało szukać pracy w miastach. Przyrost ziemi uprawnej był bardzo nieznaczny. W latach 1932-1933 wynosił zaledwie 0,65% uprawianej powierzchni. Chłopi protestowali przeciw tym stosunkom

licznymi buntami (tzw. bunty ryżowe). Rosło ich wzburzenie, a także liczba organizacji chłopskich, które próbowały bronić ich praw.

W latach 1924-1929 nastąpił w Japonii wielki rozwój przemysłu jedwabniczego i bawełnianego. Liczba wrzecion z 2 mln 415 tys. w 1913 r. wzrosła do 3 mln 814 tys. w 1920 r., a do 6 mln 650 tys. w 1929 r. Ponad połowa wrzecion znajdowała się w posiadaniu siedmiu wielkich koncernów. Pierwotnie produkcja tkanin odbywała się w ten sposób, że przędzalnie sprzedawały przędzę tkaczom posiadającym ręczne krosna lub drobne warsztaty. Ale w latach 1913-1929 powstało wiele kombinatów składających się z przędzalni i tkalni, co było spowodowane spadkiem eksportu przędzy na kontynent azjatycki, a w miejsce tego wzrostem eksportu tkanin na te rynki. Również w mniejszych fabrykach krosna ręczne zostały zastąpione mechanicznymi. W latach 20. powstały wielkie, nowoczesnie wyposażone warsztaty o 50 i więcej krosnach.

W okresie I wojny światowej nastąpił rozwój przemysłu wełnianego, produkującego w czasie wojny tkaniny na mundury wojskowe, po wojnie zaś materiały dla Japończyków, którzy coraz częściej zaczęli ubierać się po europejsku. Tkaniny wełniane produkowano w małych warsztatach, w których krosna ręczne zostały zastąpione krosnami mechanicznymi. Inwestycje te pociągnęły za sobą stosunkowo niewielkie koszty, gdyż prąd elektryczny dla przedsiębiorstw był tani. W latach 1913-1929 przemysł włókienniczy bardzo się rozwinął dzięki ulepszeniu techniki produkcji. Zatrudniał 25% pracowników.

Również przemysł ciężki bardzo się rozwinął, ale jeszcze w 1929 r. zajmował pozycję drugorzędną. Produkcja stali wzrosła z 250 tys. ton w 1913 r. do 2 mln ton w 1929 r., ale Japonia zmuszona była do importu 30% swego zapotrzebowania. Produkcja surówki żelaza od 1913 do 1929 r. wzrosła czterokrotnie, ale nie pokrywała zapotrzebowania, którego trzy piąte trzeba było pokrywać importem. Poza tym niezbędny był import złomu żelaznego; 10% rudy żelaza przywożono z Chin i Malajów. Przed I wojną światową surówkę żelaza i stal produkowano w państwowych zakładach Yawata. W czasie wojny powstały zakłady prywatne, związane z przemysłowymi koncernami zai-batsu. Wydobycie węgla wzrosło z 21 mln ton w 1913 r. do 31 mln ton w 1919 r. W następnym dziesięcioleciu osiągnięto tylko nieznaczny wzrost – w 1929 r. 34 mln ton. W górnictwie miedzi nie dokonał się żaden postęp.

Niezwykły wzrost nastąpił natomiast w budownictwie okrętowym. Tonaż floty handlowej, który w 1914 r. wynosił 1 mln 500 ton, wzrósł w 1919 r. do 3 mln 100 ton. Jednak gdy przyszedł kryzys i odżyła konkurencja zagra-

niczna, nastąpił znaczny spadek. Szybki rozwój zaznaczył się w niektórych gałęziach przemysłu maszynowego, zwłaszcza w produkcji aparatów elektrycznych, maszyn włókienniczych oraz wyposażenia i sprzętu naukowego, ale znaczną część zapotrzebowania pokrywano w drodze importu. Przemysł maszynowy skupiał się w kilku małych zakładach kontrolowanych przez zaibatsu, ale niektóre artykuły, np. żarówki elektryczne, produkowano przeważnie w małych zakładach⁴.

Jeszcze w 1929 r. przemysł ciężki w Japonii był stosunkowo słabo rozwinięty. Jego rozwój nastąpił w okresie następnym w związku z ekspansywną polityką Japonii, która przejawiała się w incydencie mandżurskim i zwiększonych przygotowaniach do produkcji wojennej. W latach 1929-1936 produkcja surowki żelaza wzrosła dwukrotnie. Produkcja stali surowej z poziomu 2,25 mln ton wzrosła do 5,5 mln ton. Rozwiniął się również przemysł chemiczny. W 1937 r. Japonia była w stanie produkować rozmaite rodzaje wyposażenia mechanicznego; część tej produkcji wywożono do Mandżurii. Bardzo rozwiniął się przemysł budowy okrętów. W 1937 r. Japonia znajdowała się na trzecim miejscu w świecie pod względem posiadanej floty handlowej, której tonaż wynosił 6 mln 500 tys. ton. Niezmiernie wzrosła przemysłowa produkcja sztucznego jedwabiu, która w 1929 r. znajdowała się jeszcze w zarodku. W 1937 r. Japonia była największym producentem sztucznego jedwabiu na świecie.

We wszystkich gałęziach przemysłu zostały znacznie ulepszone metody produkcji, połączone z kontynuowaniem wyposażania przedsiębiorstw w najbardziej nowoczesne maszyny. Rząd ingerował w znacznie większym stopniu niż dawniej w organizację przemysłu. W Ministerstwie Handlu i Przemysłu powstał urząd racjonalizacji przemysłowej, który miał za zadanie koordynować pracę w poszczególnych gałęziach przemysłu, udzielać poparcia kartelom i stworzyć państwową kontrolę przemysłu. Wszystko to wchodziło w skład przygotowań wojennych. W 1931 r. zostało zrewidowane ustawodawstwo dotyczące Związku Producentów oraz Związku Eksporterów w duchu zaciśnięcia współpracy między drobnymi wytwórcami a kupcami oraz obniżenia kosztów produkcji. Przystąpiono do kierowania gospodarką za pomocą tych związków, które istniały w podobnych stowarzyszeniach w epoce Tokugawa. W związkach tych zostali zorganizowani wszyscy producenci i eksporterzy danych gałęzi. Związki badały odpowiednie surowce, czuwały nad produkcją

⁴ W.J. Macpherson, *The economic development of Japan 1868-1942*, Cambridge University Press 1995.

i jakością wytwarzanych towarów. Eliminowały konkurencję, ale ich głównym zadaniem było stworzenie w Japonii warunków do produkcji umożliwiającej najwyższą zdolność konkurencyjną na rynkach zagranicznych. Związki takie, jako stowarzyszenia spółdzielcze, miały też za zadanie zakup surowców i półfabrykatów oraz pośrednictwo w sprzedaży towarów na rynkach zagranicznych. Organizowały one agencje zagraniczne i wysyłały tam swoich przedstawicieli w celu badania rynków i dostarczania informacji o poszczególnych jego segmentach.

Związki były zjednoczone w Centralnym Związku, który ściśle współpracował z Ministerstwem Handlu i Przemysłu. Państwo udzielało związkom swego poparcia w ten sposób, że ich weksle bankowe miały 70-procentową gwarancję państwa. Organizacja przemysłu w związkach niezwykle korzystnie odbiła się na jego rozwoju, gdyż był on ciężko dotknięty działaniem kryzysu. Przyczyniła się ona do silnej ekspansji przemysłowej, która rozpoczęła się w 1931 r. Organizacja ta wykorzystywała w celach eksportowych również małe przedsiębiorstwa, z których pochodziła dotychczas przeważająca część produkcji japońskiej. Jeszcze w 1935 r. w całej Japonii istniało zaledwie 165 przedsiębiorstw zatrudniających ponad 1000 osób, 40 tys. przedsiębiorstw zatrudniało mniej niż 10 osób, a trzy piąte pracowników japońskich pracowało w warsztatach zatrudniających mniej niż pięć osób.

System związków umożliwiał osiągnięcie w tych warsztatach jednolitego standardu jakości produkcji i formy wymaganych dla eksportu. Związki zapatrywały te przedsiębiorstwa w surowce i odbierały ich towary. Stanowisko fabrykanta obejmował związek pracujący dla swoich członków. Związki dały państwu możliwość kierowania przemysłem w stopniu nieznanym w państwach europejskich.

Impuls do przebudowy gospodarki japońskiej wyszedł z armii. Przedstawiciele armii japońskiej obserwowali z niepokojem katastrofalne stosunki w rolnictwie. Młodzi oficerowie, pochodzący w większości ze wsi i znający panującą na niej nędzę, oskarżali właścicieli dużych firm, iż poświęcają naród dla swoich egoistycznych celów. Wywołało to wrzenie w armii, które rozpoczęło się w okresie kryzysu po I wojnie światowej i skierowane było przeciwko kołom przemysłowym i finansowym.

Skargi na obojętność rządu i kół dobrze sytuowanych wobec sytuacji na wsi stale znajdowały swój wyraz w zeznaniach młodych oficerów przed sądem po różnych zamachach politycznych. Poza walką prowadzoną przez rozmaite ugrupowania oficerów i stowarzyszenia polityczne przeciwko władcom japońskiego przemysłu, również armia opracowała rozmaite programy rozwią-

zania problemów politycznych i gospodarczych. Już w 1919 r. Kita Ikki wydał książkę pt. *Narodowy plan reorganizacji Japonii*, która stała się lekturą oficerów japońskich. Kita głosił zasady narodowego socjalizmu, upaństwowienia wielkich przedsiębiorstw i przeprowadzenia gruntownych reform w rolnictwie. Nie wyłożył jednak jasno sposobów zmierzających do realizacji tych reform. Większe znaczenie miały broszury wydane przez Ministerstwo Spraw Wojskowych w lutym 1935 i w listopadzie 1936 r., w trzydziestą rocznicę bitwy pod Mukdenem w czasie wojny rosyjsko-japońskiej. Oprócz wytycznych politycznych znajdowały się w nich plany „gospodarczego planu mobilizacyjnego” i projekty ustaw umożliwiające realizację tej mobilizacji. Przemysł wojenny Japonii oraz wszystkie ważne gałęzie przemysłowe miały być oddane pod kontrolę wojska, wielkie majątki zabrane przez państwo poprzez podatki, trusty zaś zmuszone do utrzymywania głodującej wsi.

Do realizacji tych planów jednak nie doszło, ponieważ generałowie byli ściśle związani z oligopolami japońskimi i nie mieli odwagi ingerować w gospodarkę, która właśnie podjęła silną ofensywę, mającą na celu zdobycie rynków i popieranie eksportu. W inny sposób nie można było realizować wielkich zbrojeń, żądanych przez armię. W budżecie na rok 1937/38 wydatki na armię i flotę stanowiły 47%. Zwiększone wydatki można było pokryć przez stałą emisję nowych bonów skarbowych, wskutek czego wewnętrzny dług Japonii wzrósł do 12 mld JPY⁵.

Wpływ armii w znaczący sposób odbijał się na rozwoju przemysłu w Mandżurii, gdzie budowano główne zakłady przemysłu wojennego, metalurgicznego i chemicznego. Przemysł ten był opanowany przez Południowomandżurską Spółkę Kolejową, w której państwo miało przeważającą część udziałów. Fundamenty wielkiej ekspansji przemysłowej zostały położone w latach 1931-1937. W okresie tym wydobywanie rudy żelaza i produkcja surówki wzrosły dwukrotnie, nastąpił duży postęp w wydobywaniu węgla i w produkcji różnych chemikaliów.

Inwestycje w Mandżurii wzrosły z 1,6 mld jenów w 1931 r. do 3,0 mld jenów w 1937 r. Podobny proces miał miejsce w Korei. Rozwój przemysłowy Mandżurii nie zależał jednak od dotychczasowych zaibatsu. Powstała spółka Ippon-sangio-kaisia (inaczej Nissan), opanowana przez magnata Aikawa. W chwili wybuchu wojny chińsko-japońskiej przemysłowa działalność w Mandżurii, prowadzona do tej pory przez Południowomandżurską Spółkę

⁵ J.B. Cohen, *Japan's economy in War and Reconstruction*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1949, s. 432-531.

Kolejową, przeszła w ręce nowego koncernu pod nazwą Spółka ds. Rozwoju Przemysłu Ciężkiego Mandżurii, w której koncern Nissan miał połowę kapitału. Ten proces, który oznaczał osłabienie wpływów dotychczasowych koncernów zaibatsu, spowodowały koła militarystyczne, które ostro krytykowały koncern Mitsui. W 1932 r. baron Dan, główny akcjonariusz Mitsui, został zamordowany przez grupę młodych oficerów. Koła militarystyczne żądały wprowadzenia gospodarki wojennej.

Od 1929 r. nastąpił wielki rozwój handlu zagranicznego, możliwy wskutek eksploatacji kolonii. Japonia przywoziła z kolonii główne artykuły żywnościowe i surowce. Z Tajwanu sprowadzano kamforę, cukier, ropę naftową, miedź, złoto, srebro i ryż. Na wyspach Pacyfiku, Karolinach i Marianach oraz Wyspach Marshalla, zdobytych przez Japonię w wyniku I wojny światowej, eksploatowano bogate złoża fosfatów (70 tys. ton rocznie), stanowiących ważny surowiec dla przemysłu wojennego i rolnictwa. Z wysp tych pochodziły również cytryny, banany i kopro. Z Korei Japonia otrzymywała ryż, bób, produkty morskie i nawozy, a w 1933 r. uzyskała stamtąd złoto o wartości 26 mln JPY, żelazo kowalne o wartości 5 mln JPY oraz węgiel o wartości 7 mln JPY.

W handlu zagranicznym w eksporcie zaczęły przeważać wyroby gotowe. W 1929 r. tekstylia stanowiły 65% całego eksportu, w tym na surowy jedwab przypadało 37%. Również w przemyśle bawełnianym zaczął przeważać eksport tkanin bawełnianych. Po 1929 r. wyroby tekstylne, mimo że miały poważny udział, nie odgrywały już w eksporcie dominującej roli. Eksportowano również inne wyroby, np. zabawki, narzędzia metalowe, rowery. Zmienili się też odbiorcy zagraniczni. Eksport do Stanów Zjednoczonych, który w 1929 r. wynosił 43%, w 1936 r. obniżył się do 22%, gdyż uległ likwidacji rynek jedwabiu surowego. Oprócz Chin na rynki innych krajów azjatyckich zaczęła docierać również Japonia. Na przykład w Indiach Holenderskich Japonia wyparła eksport holenderski na Jawę. W 1934 r. udział Holandii w imporcie Jawy wynosił zaledwie 12,95%, podczas gdy udział Japonii kształtował się na poziomie 31,6%. Pozbawiana dochodów ludność tej wyspy nie była w stanie nabywać drogich amerykańskich czy europejskich wyrobów. Jeżeli w ogóle mogła coś kupować, to były to tanie produkty japońskie. Wobec tego Holandia wprowadziła w 1935 r. kontyngentowanie importu, które prawie zupełnie wyeliminowało towary japońskie. Japonia odpowiedziała na te posunięcia bojkotem.

Japonia dotarła i do Indii, gdzie tanie japońskie towary bawełniane wyparły produkcję angielską, następnie do Afganistanu, Persji, Turcji, Afryki

i do Australii. Stała się głównym odbiorcą australijskiej wełny. Do Stanów Zjednoczonych eksportowano z Japonii głównie surowy jedwab, konserwy rybne, herbatę i ceramikę, do Mandżurii i północnych Chin – wyposażenie maszynowe, do pozostałych krajów – tekstylia i drobne artykuły codziennego użytku.

II. PRZYGOTOWANIA EKONOMICZNE DO WOJNY

Latem 1941 r. najwyższe kierownictwo wojskowo-polityczne Japonii, decydując się na rozpoczęcie wojny na Dalekim Wschodzie i realizację swoich ekspansjonistycznych planów, zakończyło wprowadzanie w życie zapoczątkowanej w sierpniu tzw. nowej struktury ekonomicznej. W najważniejszych gałęziach przemysłu, a także w dziedzinie handlu i finansów, nastąpiło przyspieszenie procesu powstawania tzw. stowarzyszeń kontrolnych z przedstawicielami największych koncernów i firm na czele, mających prawo rozdziału surowców, paliwa, siły roboczej, środków finansowych itd. „Nowa struktura ekonomiczna” miała na celu umocnić militarystkę japońską i gospodarkę wojenną oligopolu poprzez ściślejszą kontrolę oraz eksploatację terytoriów okupowanych. Wraz z przejściem do realizacji tej strategii rząd Japonii zwiększył nakłady na potrzeby wojenne. W 1941 r. w ogólnej sumie wszystkich wydatków budżetowych kraju, wynoszących 16 mld 542 mln jenów, bezpośrednie wydatki wojenne w cenach bieżących wyniosły 12 mld 503 mln jenów (odpowiednie dane dla 1940 r. wyniosły 10 mld 982 mln i 7 mld 947 mln jenów).

Do początków wojny z USA i Wielką Brytanią Japonia była jednym z największych mocarstw kolonialnych świata. Zdobyła ogromne obszary w Azji i na wyspach Pacyfiku o ogólnej powierzchni ok. 5,5 mln km² i ponad 190 mln ludności. „Strefa wspólnego rozkwitu Wielkiej Azji Wschodniej”, którą tworzyli Japończycy, miała zapewnić im niezależność ekonomiczną i rozszerzoną bazę gospodarczą dla zaborczych wojen. Własna baza paliwowo-surowcowa Japonii nie mogła całkowicie zaspokoić jej potrzeb⁶. W 1941 r. w kraju wydobywano 55,6 mln ton węgla, 1,380 mln ton rudy żelaza, wytwarzano 33,9 mld kWh energii elektrycznej, wytapiano 4,308 mln ton surówki żelaza, 6,840 mln ton stali, 71,7 tys. ton aluminium. Poziom wydobycia

⁶ B. M o o r e, *Asian Fascism: Japan, w: Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penquun 1981.

surowców, nawet z wykorzystaniem zasobów krajów okupowanych, odbiegał znacznie od potrzeb gospodarki wojennej, np. z powodu braku rudy żelaza nie wykorzystywano 1/3 mocy produkcyjnych zakładów metalurgicznych. Najbardziej odczuwano braki ropy naftowej, której wydobycie w Japonii wynosiło ok. 500 tys. ton rocznie. W związku z tym jedno z najważniejszych zadań w przygotowaniach do agresji polegało na zgromadzeniu zapasów surowców strategicznych i materiałów. Zebrano 5,674 mln ton ropy naftowej, 254,7 tys. ton boksytów, 4,468 tys. t. złomu żelaza. Jeśli uwzględnić normy zużycia surowców w warunkach wojny ropy naftowej wystarczało na rok, boksytów na dziewięć miesięcy⁷.

W Tokio słusznie przypuszczano, że wraz z wybuchem wojny zostaną odcięte dotychczasowe drogi dopływu surowców do Japonii. Dlatego wszystkie plany sprowadzały się do tego, ażeby jak najszybciej zagarnąć i skolonizować kraje mórz południowych. Ropa naftowa z Indii Holenderskich, ołów z Indochin, kauczuk, ruda żelaza i nikiel z Malajów – wszystkie te bogactwa miały wzmocnić bazę ekonomiczną i umożliwić kontynuowanie agresji. Niemałe nadzieje pokładano w surowcach, które zamierzano zdobyć na radzieckich obszarach Dalekiego Wschodu i Syberii. Odpowiedni program, opracowany przez Instytut Wojny Totalnej, przewidywał eksploatację ropy naftowej na Sachalinie północnym, węgla na obszarach nadmorskich, rud molibdenowych w rejonie Umarta. Wykorzystując rezerwy przed rozpoczęciem wojny na Pacyfiku, Japonia osiągnęła znaczne rezultaty w rozwoju przemysłu wojennego. Jeśli indeks wolumenu całej produkcji przemysłowej wzrósł w latach 1939-1941 ze 164 do 169,4 (1930-1934 = 100), to indeks wolumenu produkcji wojennej zwiększył się z 486 do 1240.

Gospodarka rolna z kolei wobec przewagi systemu obszarowego władania ziemią nie była w pełni produktywna. Dlatego chociaż intensyfikacja pracy była wysoka i rolnictwo zatrudniało połowę ludności w wieku produkcyjnym (ponad 16 mln osób), zbiory ryżu, podstawowego artykułu spożywczego, w latach 1940-1941 zmniejszyły się. Import zaspokajał w 22% zapotrzebowanie Japonii na ryż, w 72% na ziarno sojowe, w 82% na cukier. Uzależnienie Japonii od importu artykułów spożywczych było główną bolączką jej gospodarki. Kraj miał jednak dobrze rozwinięty transport kolejowy, kołowy i wodny. Długa i rozgałęziona sieć komunikacyjna, duża przepustowość i liczny tabor zaspokajały potrzeby wojenne, w tym również operacje za-

⁷ G.C. Allen, *A Short Economic History of Modern Japan*, Unwin University Books, London 1962.

czepne przeciwko krajom sąsiednim (np. ZSRR), przeprowadzane z terytorium Mandżurii i Korei.

W przededniu wojny na Pacyfiku marynarka handlowa Japonii zajmowała trzecie miejsce w świecie (po USA i Wielkiej Brytanii). Tonaż jej floty (statków z metalowymi kadłubami) w grudniu 1941 r. wynosił 6,384 mln BRT, co całkowicie zapewniało przeprowadzenie operacji desantowych i przewóz ładunków w planowanej krótkotrwałej wojnie.

Wartość produkcji wojennej Japonii w 1941 r. wyrażała się sumą ponad 5 mld jenów. Do końca tego roku została zwiększona produkcja broni i sprzętu wojskowego, zwłaszcza samolotów i okrętów. Stworzono znaczny potencjał ekonomiczny, zdolny zaspokoić potrzeby krótkotrwałej kampanii wojennej przeciwko USA i Wielkiej Brytanii na Pacyfiku i w Azji Południowo-Wschodniej. Jednak już na początku 1942 r., mimo pomyślnie przeprowadzonych operacji zaczepnych, w Japonii zrozumiano, że trzeba przygotować się do długotrwałej wojny. W budżecie na rok finansowy 1942/43 wydatki wojenne wzrosły do 22,8 mld jenów, co stanowiło 92% ogólnej sumy wydatków. Liczba osób zatrudnionych zwiększyła się w 1941 r. prawie o 312 tys. osób w porównaniu do ponad 53 tys. w 1940 r. W marcu 1942 r. parlament uchwalił prawo o obowiązku pracy mężczyzn i kobiet w wieku od 12 do 70 lat; w 1942 r. zatrudniono jeszcze ponad 311 tys. pracowników. Dzień pracy w przedsiębiorstwach wydłużono w 1942 r. z 12 do 13 godzin na dobę.

Dla zwiększenia zapasów ważniejszych materiałów i uporządkowania ich przydziałów na wiosnę 1942 r. rząd powołał specjalne korporacje. W hutnictwie żelaza i stali utworzono stowarzyszenia kontrolne. Wzrósł poziom wydobywania głównych rodzajów surowców i produkcji metali. W roku budżetowym 1941/42 w Japonii, a także w Korei, Mandżurii i innych okupowanych rejonach, wytop surówki wynosił 5,957 mln ton, produkcji stali – 7,567 mln ton, aluminium – 71,7 tys. ton, wydobyć i przewozić rudy – 6,672 mln ton. Z powodu braku statków dostarczających surowce w pracy przemysłu japońskiego powstawały trudności, gdyż duża część floty handlowej była wykorzystywana do przewozu ładunków wojskowych. Rada do spraw koordynacji działań przyjęła w lutym 1942 r. rozszerzony program budowy statków o ogólnym tonażu ok. 400 tys. BRT. Na początku marca normę podniesiono do 500 tys. BRT. Wkrótce wyjaśniło się, że z powodu niedoborów stali i z innych przyczyn przemysł stoczniowy nie był w stanie wykonać tego planu. Trzeba było obniżyć produkcję do 389,5 BRT. Jednak i to zadanie okazało się niemożliwe do wykonania. W 1942 r. zbudowano statki o ogólnym tonażu ok. 254 tys. BRT.

Szczególny niepokój rządu wywołał stan paliw. Siły zbrojne i przemysł Japonii zużyły przedwojenne zapasy ropy naftowej. Do kwietnia 1942 r. zmniejszyły się one do 5,154 mln ton. Wobec szybkiego wyczerpania się zapasów paliw dowództwo japońskie przeprowadzając operacje desantowe na roponośnych obszarach, zabezpieczało urządzenia przemysłowe. Wraz z wojskiem na obszary roponośne przybywały ekipy inżynierów, techników i pracowników, które od razu przystępowały do uruchamiania produkcji. Z krajów mórz południowych w roku budżetowym 1942/43 dostarczono do Japonii 1,415 tys. ton ropy naftowej i rafinowanych produktów naftowych. Produkcja paliw syntetycznych rozwijała się wolno. Na 1,054 mln ton paliwa syntetycznego zaplanowanego na rok budżetowy 1941/42 wyprodukowano 165 tys. ton.

Kroki poczynione w zakresie mobilizacji zasobów metropolii i na terytoriach okupowanych umożliwiły Japonii już na początku 1942 r. rozszerzenie produkcji uzbrojenia i sprzętu wojskowego⁸. Szczególnie dużą rolę odegrała wzmożona kontrola przy rozdzielaniu materiałów strategicznych i dalsze ograniczenia zużycia metali przez gałęzie przemysłu nieprodukujące dla potrzeb wojska. Zasadniczą uwagę zwrócono na produkcję samolotów, bomb lotniczych, min morskich i torped. Ich produkcja w 1942 r. wzrosła prawie dwukrotnie w porównaniu z 1941 r. W tym samym czasie spadła produkcja tych rodzajów broni, sprzętu wojskowego i samochodów, które zdaniem dowództwa japońskiego były mniej potrzebne w wojnie przeciwko USA i Wielkiej Brytanii lub posiadano je w wystarczających ilościach, np. karabiny, samochody wojskowe, radiostacje.

III. FINANSOWANIE WYDATKÓW WOJENNYCH

Naturalnym źródłem pokrywania wydatków publicznych (państwowych) zarówno w czasie pokoju, jak i w okresie wojny jest dochód narodowy (DN) kraju. W obliczu trudnej sytuacji wojskowej istniała poza tym możliwość wykorzystania na cele wojenne majątku narodowego, musiało to się jednak odbić w przyszłości na zmniejszeniu potencjału gospodarczego kraju. Wreszcie państwo, posiadające terytoria zależne, mogło zaspokajać swoje potrzeby zasobami zagranicznymi. W czasie wojny 1937-1945 Japonia korzystała ze wszystkich trzech źródeł finansowania. W 1945 r. wartość DN poważnie spa-

⁸ R. S m i t h, *The Army and Economic Mobilization*, Washington 1959.

dła, nie osiągając nawet średniego poziomu z lat 1934-1936. Przyczyną tego były zniszczenia powstałe w wyniku przeniesienia działań wojennych na terytorium Japonii⁹.

1. DOCHÓD NARODOWY (DN)

W latach 1937-1944 DN Japonii wzrastał w tempie 16-18% rocznie, przy czym tempo wzrostu było szybsze pod koniec wojny.

Tab. 1. Dynamika dochodu narodowego Japonii

Lata	Wielkość DN w cenach bieżących (mld jenów)	Wskaźnik cen hurtowych	Wielkość DN w cenach z lat 1934-1936
1934-36	14,4	100	14,4
1937	18,6	115	16,2
1938	20,2	126	15,9
1939	25,4	151	16,8
1940	32,1	193	16,6
1941	36,9	214	17,2
1942	45,4	261	17,4
1943	56,9	301	18,9
1944	76,8	370	20,8

Źródło: T. A. Bisson, *Japan's War Economy*, The Mac Millan Co., New York 1951, s. 47.

O zmianie DN decydował poziom produkcji w poszczególnych działach gospodarki narodowej, a szczególnie w przemyśle, rolnictwie i leśnictwie oraz w transporcie. Do 1944 r. produkcja przemysłowa rosła w sposób nieprzerwany, przewyższając poziom z lat 1934-1936 o 78,8%. W 1945 r. nastąpił poważny spadek – do 60,2% wartości z lat 1934-1936. Wzrost produkcji przemysłowej był spowodowany w całości przez wzrost produkcji w przemyśle wojennym, przy jednoczesnym spadku produkcji dóbr konsumpcyjnych. Stan ten obrazują wskaźniki niektórych gałęzi produkcji przemysłowej w 1944 r. w porównaniu ze wskaźnikami z okresu 1934-1936: przemysł metalurgiczny – 220,3%, przemysł maszynowy – 463,3%, przemysł tekstylny – 21,1%, przemysł spożywczy – 63,6%. W rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie (dobra konsumpcyjne) spadek produkcji rozpoczął się wcześniej, bo już

⁹ *Bilanz des zweiten Weltkrieges*, Hamburg 1953.

w 1939 r., kiedy osiągnął wartość maksymalną, przewyższającą produkcję z lat 1933--1935 o 116,2%. Do 1942 r. spadek produkcji w tym dziale był jeszcze niewielki, potem uległ gwałtownemu przyspieszeniu, dając w 1945 r. zmniejszenie produkcji o 34,5%. Główną przyczyną była postępująca militaryzacja gospodarki, wyrażająca się w mobilizacji siły roboczej do armii lub do pracy w przemyśle wojennym, niedobór nawozów sztucznych oraz nadmierne obciążenie rolników podatkami i dostawami obowiązkowymi po niskich (niekorzystnych) cenach.

W transporcie przewozy kolejowe wzrosły do 1943 r. o 67,3% w porównaniu ze stanem w 1937 r. Ale w 1944 r. spadły o 10%, a w 1945 r. o 54,3%, czyli o 23,5% w stosunku do 1937 r. Zmalały również przewozy morskie, czego przyczyną były poważne straty w tonażu handlowym, który w 1945 r. stanowił zaledwie 30,5% stanu z 1937 r., oraz 22% stanu z 1941 r.

Niski w stosunku do innych wysoko rozwiniętych krajów poziom rozwoju gospodarczego Japonii przesądził o jej słabości finansowej, a co za tym idzie, również militarnej. Na przykład dochód narodowy na głowę ludności (*per capita*) w 1939 r. wynosił w dolarach: w USA – 554, w Niemczech – 520, w Wielkiej Brytanii – 468, w Kanadzie – 389, we Francji – 283, we Włoszech – 140, w Japonii zaś tylko 93. Był więc 6 razy mniejszy niż w USA, 5,6 raza mniejszy niż w Niemczech, 5 razy mniejszy niż w Wielkiej Brytanii, 4,2 raza mniejszy niż w Kanadzie, 3 razy mniejszy niż we Francji, 1,5 raza mniejszy niż we Włoszech. Mimo znacznego wzrostu DN w Japonii w okresie wojny jej baza finansowa była słaba. Wydatki państwowe rosły znacznie szybciej niż DN. W latach 1940-1944 wzrosły one 5-krotnie, zaś DN – 2,1-krotnie. Mimo wzrostu dochodów budżetowych nie wystarczyły one na pokrycie wydatków¹⁰. W roku budżetowym 1942/43 z bieżącego DN sfinansowano 62,5% wydatków budżetowych, w latach następnych poziom finansowania wynosił odpowiednio: 59,3% i 57,9%. W tej sytuacji władze japońskie były zmuszone sięgnąć do drugiego źródła finansowania wojny, tj. do majątku narodowego¹¹.

¹⁰ W.G. Woytinsky and E.S. Woytinsky, *World Population and Production*, New York 1953.

¹¹ G. R a n i s, *The Financing of Japanese Economic Development*, „Economic History Review” 1959, nr 3.

2. MAJĄTEK NARODOWY I ŹRÓDŁA ZAGRANICZNE

Wojna zmniejszyła majątek narodowy Japonii, ponieważ korzystano z niego jako ze źródła finansowania. Na zmniejszenie wartości majątku narodowego wpłynęło przede wszystkim:

- a) zużycie zapasów zgromadzonych przed wybuchem wojny;
- b) nieodnawianie w odpowiednim stopniu kapitału stałego w wielu dziedzinach przemysłu wojennego i przekazywanie odpisów amortyzacyjnych do systemu kredytowego;
- c) przekazanie części urządzeń przemysłu wojennego na złom;
- d) zaniechanie remontowania domów mieszkalnych, co pogorszyło warunki lokalowe.

Dewastacja majątku narodowego Japonii w czasie wojny stwarzała problemy szczególnie podczas odbudowy gospodarki po 1945 r. Zagarnięcie przez Japonię obcych terytoriów umożliwiło wykorzystanie ich dochodów i majątku narodowego na sfinansowanie wojny¹².

3. DOCHODY PUBLICZNE

Akumulacji środków pieniężnych na finansowanie wojny można dokonywać dwojako: albo poprzez budżet, albo za pomocą innych instytucji finansowych. Metoda budżetowa akumulacji środków pieniężnych dostarcza wpływów z podatków oraz tzw. innych dochodów zwyczajnych. Metody pozabudżetowe to emisje pożyczek państwowych, inflacyjna emisja pieniądza papierowego, wykorzystanie rezerw złota, dewiz oraz środków zagranicznych. Poszczególne metody akumulacji dostarczyły następujących sum: podatki – 69,3 mld jenów (23,9%), inne dochody zwyczajne – 16,6 mld jenów (5,7%), pożyczki państwowe – 130,7 mld jenów (45,2%), środki zagraniczne – 58,6 mld jenów (20,3%). Dochodami zwykłymi, czyli wpływami z podatków, oraz dochodami zwyczajnymi pokryto 29,6% wydatków. Z tego powodu nie było roku, w którym budżet był zbilansowany. Średni deficyt budżetu wynosił 70,4%. Finansowano go głównie poprzez emisję pożyczek państwowych, wykorzystanie środków zagranicznych oraz inflacyjną emisję pieniądza papierowego¹³.

¹² J.B. C o h e n, *Japan's Economy in War and Reconstruction*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1949.

¹³ A.U. D i n k i e w i c z, *Wojennyje finanse Japonii*, Izdat. Vostocznij Literatury, Moskwa 1958.

PODATKI

Ogólna suma wpływów podatkowych w latach 1937-1945 wyniosła 69,3 mld jenów w cenach bieżących oraz 26,4 mld jenów w cenach z lat 1934-1936. Podczas wojny podatki przestały być podstawowym czynnikiem dochodów budżetowych. Jeśli w roku finansowym 1913/14 dostarczały one 65,1% dochodów, w 1936/37 – 54,1%, to w 1937/38 – 38,8%, w 1944/45 – 16,1%, a przez cały okres wojny – 23,9%. Niski udział podatków, odbiegający wyraźnie od poziomu w innych krajach prowadzących wojnę (USA – 43%, Wielka Brytania – 48,5%), był spowodowany głównie niskim poziomem życia obywateli Japonii oraz stosunkowo niewielką produkcją. Fakt, że wpływy z podatków pokrywały zaledwie 25% wydatków budżetowych, był główną przyczyną powstania deficytu budżetowego.

Podczas wojny pobierano w Japonii zarówno podatki centralne, kierowane bezpośrednio do budżetu państwa, jak i podatki lokalne: prefekturalne, komunalne i wiejskie. Z ogólnej liczby 36 podatków 24 to były podatki centralne, a 12 miało charakter lokalny. W latach 1937-1945 podatki centralne przyniosły prawie 84% dochodów, lokalne tylko 16%. Udział podatków lokalnych w analizowanym okresie spadł z 33,9% w latach 1934-1936 do 10,7% w roku finansowym 1944/45. Świadczyło to o postępującej koncentracji środków finansowych w rękach władz centralnych.

PODATKI POŚREDNIE

W latach 1937-1945 udział podatków pośrednich systematycznie malał. O ile w 1937 r. dawały one 54,2% wszystkich dochodów z podatków, o tyle w 1943 r. już tylko 43,8%, zaś w 1945 r. – 36,7%. Była to tendencja charakterystyczna także dla finansów wojennych innych krajów kapitalistycznych, spowodowana następującymi przyczynami: a) spadkiem produkcji dóbr konsumpcyjnych, b) normowaniem konsumpcji ludności, c) regulowaniem cen, d) spekulacją na czarnym rynku oraz e) spadkiem wpływów z ceł.

W czasie wojny spadła produkcja dóbr konsumpcyjnych, obciążonych przy ich realizowaniu na rynku podatkiem pośrednim. Na przykład w 1944 r. produkcja odzieży była blisko 15 razy mniejsza niż w 1937 r., produkcja tkanin bawełnianych – 20 razy mniejsza. Duża i ciągle rosnąca część produkcji dóbr konsumpcyjnych była przeznaczona na potrzeby armii i oczywiście nie mogła być obłożona podatkiem. O uszczupleniu części produkcji przeznaczonej na rynek świadczy m.in. fakt, iż w 1944 r. 37,8% wyproduk-

wanych tekstyliów zostało przeznaczonych dla armii, podczas gdy w 1937 r. zaledwie 0,8%. Ograniczenie produkcji dóbr konsumpcyjnych zmusiło władze do racjonowania konsumpcji ludności za pomocą systemu kartkowego. Prowadziło to do ograniczenia spożycia tych towarów, a co za tym idzie, do uszczuplenia dochodów budżetowych z tytułu opodatkowania pośredniego. Spadek dochodów z podatków pośrednich był wynikiem regulowania cen artykułów konsumpcyjnych. Ceny te były ustalone na niskim poziomie. Było to możliwe dzięki systemowi obowiązkowych dostaw towarów przez gospodarstwa chłopskie po jeszcze niższych cenach zakupu.

Ogromna spekulacja na czarnym rynku, prowadzona przez drobnych spekulantów, ale również przez największe koncerny, a podsycana zwłaszcza przez niski poziom cen oficjalnych, odciągnęła dużą część towarów konsumpcyjnych z rynku zorganizowanego i uniemożliwiła ich dystrybucję w ramach systemu kartkowego. Powodowało to zmniejszenie sumy wartości towarów podlegających opodatkowaniu.

Ograniczeniu uległy również wpływy z ceł, które stanowiły jedną z form podatków pośrednich. Było to spowodowane przede wszystkim zmianą struktury handlu zagranicznego. Obejmował on głównie surowce wojenno-strategiczne, zwolnione z ceł bądź oclone w niewielkiej wysokości. Pod koniec wojny na spadek dochodów z ceł wpłynęło również zmniejszenie się obrotów japońskiego handlu zagranicznego na skutek trudności transportowych, wynikających z poważnych strat poniesionych przez japońską flotę handlową¹⁴.

W celu zapobieżenia spadkowi wpływów z podatków pośrednich rząd japoński zwiększał ustawicznie liczbę towarów obciążonych tym podatkiem oraz podwyższał jego stawki. Na przykład w 1937 r. zwiększono podatki od tytoniu o 12%, od cukru o 8%, od sake o 10%, od innych alkoholi o 20%. W 1939 r. oprócz kolejnej podwyżki stawek podatków pośrednich wprowadzono nowe podatki od obuwia, mebli oraz gotowych ubiorów. Obciążenie podatkami pośrednimi wzrosło bardzo poważnie w 1940 r., gdy Japonia przygotowując się do drugiego etapu wojny, potrzebowała szczególnie dużo środków finansowych. W celu osiągnięcia rocznego przyrostu dochodów budżetowych w wysokości 650 mln JPY wprowadzono specjalne podatki od biletów na przejazd, od reklam gazetowych oraz kart do gry. W 1943 r. bardzo poważnie zwiększono akcyzę od napojów alkoholowych (o 70%), podatki od cukru (o 32%) oraz innych towarów konsumpcyjnych (o 48%).

¹⁴ L. Fisher and J. H. Lorie, *Rates of Return on Investments in Common Stock: Year by Year Record 1926-1965*, „Journal of Business”, vol. 41 (July 1968).

Zwiększanie stawek podatków pośrednich przeprowadzano aż do końca wojny. Nie mogło to jednak zrównoważyć ujemnego wpływu omawianych czynników. Udział dochodów z podatków pośrednich mimo wzrostu bezwzględnego stale malał.

PODATKI BEZPOŚREDNIE

Sytuacja finansowa kraju zmusiła władze japońskie do zwiększenia opodatkowania bezpośredniego. Osiągnięto to głównie poprzez obniżenie minimum wolnego od opodatkowania oraz zwiększenie stawek podatkowych.

Po rozpoczęciu wojny w Chinach obniżono kwotę wolną od opodatkowania z 1200 JPY do 1000 JPY w ciągu roku; w 1940 r. obniżono minimum podatku dochodowego do 600 JPY w skali roku. Wprowadzono również opodatkowanie płac pracowniczych niższych niż 51 JPY, które dotychczas nie były obciążone podatkiem. Spowodowało to wzrost liczby osób płacących podatek dochodowy z 949 tys. w latach 1934-1936 do 6,2 mln w 1941 r. oraz do 15,4 mln w 1945 r. Ponadto podnoszono stale stawki podatku dochodowego. Robotnik od płacy miesięcznej 51 JPY płacił w 1940 r. 6% podatku, w 1943 r. – 11%, a w 1945 r. – 18%. Podniesienie stawek podatku spowodowało wzrost obciążeń gospodarstw chłopskich. W 1939 r. udział podatków w dochodzie narodowym Japonii wynosił 3%, w 1943 r. – 6,4%, w 1944 r. – 7%, natomiast w 1945 r. już 13%. W latach 1936-1945 ogólne wpływy z podatku dochodowego wzrosły 5,3 raza. Na wzrost ten złożyło się m.in. zwiększenie obciążenia podatkowego wsi, która w 1945 r. zmuszona była płacić 10,5-krotnie większą sumę podatków niż w 1939 r. W tym czasie udział wszystkich podatków od zysków w ogólnej masie dochodów z podatków bezpośrednich wzrósł tylko nieznacznie, bo z 18,6% w roku finansowym 1936/37 do 20,6% w roku finansowym 1944/45¹⁵.

Przez cały okres wojny rząd starał się w większym stopniu obciążyć podatkami dochody przemysłowców, ci jednak różnymi sposobami uchylali się od ich płacenia. Na przykład w 1940 r. wprowadzono nowy podatek od dochodów okresu wojennego. Nie miał on jednak żadnego znaczenia fiskalnego. W roku finansowym 1940/41, gdy suma wszystkich dochodów z podatków wynosiła 4,68 mld JPY, z tytułu tego podatku otrzymano zaledwie 6 tys. JPY, czyli kilkadziesiąt tysięcznych procenta. W następnym roku finansowym

¹⁵ T. S c i t o w s k y, E. S h a w, L. T a r s h i s, *Mobilizing resources for War*, New York 1951.

podatek ten przyniósł 1000 JPY, co stanowiło kilkanaście stutysięcznych procenta, wobec czego zaniechano poboru tego podatku.

Bardzo niskie były również dochody z podatków od wypłaconych dywidend. W roku finansowym 1939/40 dały one zaledwie 1% ogólnych dochodów z podatków, wobec 1,3% w roku 1938/39. Część nałożonych podatków bezpośrednich przemysłowcy wliczali w ceny jako podatki pośrednie. *De facto* musieli je płacić konsumenci. Bardzo często zdarzały się przypadki zwalniania przedsiębiorców, częściowo lub całkowicie, od płacenia podatków. Dotyczyło to zwłaszcza ważnej produkcji zbrojeniowej.

INNE DOCHODY ZWYCZAJNE

Pod tą nazwą w budżecie japońskim klasyfikowano dochody z przedsiębiorstw państwowych (publicznych) oraz z dóbr skarbowych. W chwili wybuchu wojny majątek Japonii był pokaźny. W 1936 r. zaliczano do niego m.in. 550 fabryk zatrudniających 200 tys. pracowników. Największe przedsiębiorstwa państwowe funkcjonowały w transporcie kolejowym oraz w łączności.

Podczas wojny poważnie rozbudowano przedsiębiorstwa państwowe, które w większości pracowały na potrzeby wojenne. Na przykład kapitały magazynów wojskowych i morskich wzrosły z 105,6 mln JPY w 1937 r. do 823,7 mln JPY w 1941 r. Należy stwierdzić, że produkcja zbrojeniowa przedsiębiorstw państwowych była tańsza od identycznej produkcji przedsiębiorstw prywatnych. Na przykład w 1943 r. koszt wytworzenia jednej łuski pocisku kalibru 155 mm w fabryce państwowej był 5,2 raza niższy niż w przedsiębiorstwie prywatnym.

Rząd japoński lokował również olbrzymie kapitały w półpaństwowych kompaniach i bankach, mocno związanych z koncernami oligopolistycznymi. Wiele z tych przedsiębiorstw działało na terytoriach zależnych od Japonii, np. Kompania Południowomandzurska lub Wschodnia Kompania Kolonizacyjna. Japońskimi dobrami skarbowymi były też obszary ziemskie i leśne. Wartość ziemi należącej do państwa szacowano w marcu 1943 r. na 3,2 mld JPY, a wartość lasów – na 3 mld JPY. Szczególnie duży udział miało państwo we własności leśnej, gdyż do skarbu należało 50,2% jej powierzchni.

Intensywna działalność państwa w zakresie powiększania majątku przyniosła określone rezultaty. W 1943 r. majątek państwowy oceniano na 20,8 mld JPY w porównaniu do 9 mld JPY w 1935 r. oraz 6,6 mld JPY w 1926 r. Dochody z przedsiębiorstw państwowych oraz dóbr skarbowych były częściowo przekazywane do budżetu w celu pokrycia wydatków wojennych, a częściowo

przeznaczane na rozbudowę istniejących oraz budowę nowych państwowych zakładów wojennych, składów itd. Wpływy do budżetu państwa wzrosły z 172 mln JPY w roku finansowym 1937/38 do 232 mln JPY w roku 1940/41 oraz 611,4 mln JPY w roku 1944/45. W latach 1937-1945 inne dochody zwyczajne pokryły 5,7% wszystkich wydatków szacowanych na sumę 16 mld 669 mln JPY.

4. POŻYCZKI PAŃSTWOWE

Rząd japoński wykorzystywał w szerokim zakresie pożyczki państwowe jako sposób finansowania wojny. Efektem tego był ogromny wzrost długu publicznego. W latach 1937-1945 jego wielkość wzrosła z 11,5 mld JPY do 140 JPY, czyli 12-krotnie, przewyższając w roku finansowym 1944/45 wielkość ówczesnego dochodu narodowego o 39%. Ponad 2/3 obligacji z każdej emisji było lokowanych w Banku Japonii, który jednocześnie kredytował rząd w zakresie zabezpieczenia tych obligacji. Następnie Bank Japonii starał się w jak największym zakresie podzielić obligacje między instytucje kredytowo-finansowe. Lokowaniem obligacji pożyczek państwowych u indywidualnych odbiorców zajmowało się Biuro Depozytowe Ministerstwa Finansów. W drugiej fazie wojny rozpoczęto posługiwanie się specjalnie utworzonymi w tym celu dobrowolnymi zrzeszeniami oszczędnościowymi.

W latach 1937-1938 rząd japoński zamierzał wyemitować pożyczki państwowe na ogólną sumę 9,4 mld JPY. Z tej kwoty udało się ulokować zaledwie 72% obligacji, tj. za 6,7 mld JPY, w tym 13% w Banku Japonii. Przyczyną trudności w lokowaniu obligacji była niedostateczna w stosunku do popytu podaż kapitału pożyczkowego. Popyt na kapitał pożyczkowy ze strony gospodarki był bardzo duży. Realizacja ogromnych zamówień rządowych przyniosła znaczne zyski, które skłoniły przedsiębiorców do podejmowania nowych inwestycji, na które potrzebowali także znacznych środków finansowych z instytucji kredytowych, które przedkładały inwestycje w gospodarce nad lokowanie swoich aktywów w obligacjach pożyczek państwowych, gdyż przynosiło to większe dochody. Tak więc instytucje kredytowe były skłonne lokować w obligacjach tylko dodatnią różnicę między podażą a popytem kapitału pożyczkowego¹⁶.

¹⁶ Y. H o r i e, *Problems of the Modernisation of Japan*, „Kyoto University Economic Review”, Nr 1 (April)/1956.

Tymczasem podaż tego kapitału była stosunkowo niewielka. O jej wielkości decydowały takie czynniki, jak skala produkcji przemysłowej, dochody i oszczędności ludności, dochody z kapitałów rentierskich, poziom rozwoju systemu kredytowego itd. Skala produkcji przemysłowej określała wielkość wolnych czasowo kapitałów, które stawały się wtedy kapitałem pożyczkowym. W analizowanym okresie Japonia wyraźnie odbiegała poziomem rozwoju gospodarczego (przemysłowego) od innych wysoko rozwiniętych krajów i dlatego podaż kapitałów z tego źródła była stosunkowo niewielka¹⁷.

Dochody i oszczędności ludności stanowiły wydajne źródło kapitału pożyczkowego pod warunkiem, że były dostatecznie wysokie. Standard życiowy japońskich pracowników był przed wojną znacznie niższy niż wynikałoby to ze stopnia rozwoju przemysłowego kraju i ustępował wyraźnie standardowi życiowemu ludności USA czy Wielkiej Brytanii. Dlatego też trudno było spodziewać się większego dopływu kapitału z tego źródła.

Część dochodów z kapitałów rentierskich zamieniona została w kapitał pożyczkowy. O wydajności tego źródła decydowało tempo wzrostu dochodów. W Japonii było ono stosunkowo wysokie: w latach 1937-1944 wynosiło 223,6%, podczas gdy dochód narodowy wzrósł w tym okresie o 28,4%. O stopniu wykorzystania środków finansowych z omawianych źródeł decydował poziom rozwoju kredytowego kraju. W Japonii stał on na tradycyjnie wysokim poziomie. Jego uczestnikami były duże banki zaibatsu, kasy oszczędnościowe oraz kompanie powiernicze. O ogólnej podaży kapitału pożyczkowego decydowały głównie dwa pierwsze czynniki. Dla Japonii były one niekorzystne. Sytuacji tej nie mógł zrównoważyć korzystny wpływ dwóch pozostałych czynników.

Znaczne trudności, napotykanne przy lokowaniu obligacji w dwóch pierwszych latach wojny (1937-1938), zmusiły rząd japoński do podjęcia odpowiednich kroków w celu zmiany tej niekorzystnej sytuacji¹⁸. Wyrażało się to w: a) prowadzeniu polityki przymusowych oszczędności, b) w stosowaniu środków wymierzonych przeciwko właścicielom przemysłu niewojennego oraz c) w wywieraniu nacisku na instytucje ubezpieczeniowe i banki w związku z lokowaniem pożyczek państwowych.

¹⁷ R.W. G o l d s m i t h, *The Financial Development of Japan 1868-1977*, Yale 1983.

¹⁸ K. B u r k h e i s e r, *Grenzen des Staatskredits*, Berlin 1938.

Polityka przymusowych oszczędności

Opierając się na ustawie parlamentu japońskiego z 1941 r., utworzono tzw. zrzeczenia narodowych oszczędności. Miały one za zadanie lokowanie obligacji pożyczek państwowych u indywidualnych posiadaczy, zwłaszcza pracowników. Zrzeczenia te zasięgiem swojej działalności objęły obszary miejskie i wiejskie. Każde zrzeczenie otrzymało pewną kwotę obligacji, którą miało rozprowadzić wśród ludności. Osoby uchylające się od kupowania obligacji podlegały karze. Na obligacje pożyczek państwowych wymieniono również prywatne oszczędności ludności, ulokowane w systemie oszczędnościowo-pożyczkowym. Według ustaleń z 1943 r. 75% tych oszczędności zostało zamienionych na obligacje. Pod koniec wojny udział obligacji był jeszcze większy. Oczywiście oszczędności te zostały faktycznie zamrożone do momentu spłaty pożyczki.

Również właściciele małych i średnich przedsiębiorstw, nieprodukujących na potrzeby wojenne, byli zmuszani do kupowania obligacji. Uciekano się nawet do drastycznych środków, np. nie odnawiano kapitału trwałego w przemyśle niewojennym. Sumy amortyzacyjne były przekazywane do banków i tam zamieniane na obligacje pożyczek państwowych. Gdy w 1941 r. rozpoczęła się w przemyśle tekstylnym likwidacja kapitału trwałego, polegająca na zamknięciu małych i średnich przedsiębiorstw, ich urządzenia były skupowane po niskich cenach, a kapitały otrzymane przez właścicieli przekazywane do banków i zamieniane na obligacje. Na obligacje zamieniano również, częściowo lub całkowicie, kwoty otrzymane ze sprzedaży budynków, urządzeń, statków, patentów itp.

Lokowanie obligacji pożyczek państwowych w instytucjach ubezpieczeniowych i bankach

Jeszcze w 1938 r. Ministerstwo Finansów zawarło z największymi instytucjami ubezpieczeniowymi w kraju umowy na zakup przez nie obligacji pożyczek państwowych. Na mocy tych umów instytucje ubezpieczeniowe powinny były zamienić na obligacje 50% przyrostu pasywów. Na skutek licznych nacisków ze strony rządu udział obligacji w strukturze pasywów znacznie wzrósł w późniejszych latach. Największym potencjalnym odbiorcą pożyczek państwowych były banki handlowe, dlatego też Bank Japonii starał się ulokować tam jak najwięcej obligacji. Starania te nie przyniosły jednak należytych rezultatów, gdyż w 1945 r. aktywa banków zaledwie w 27,7%

składały się z obligacji. Jeżeli wziąć pod uwagę fakt, iż udział obligacji w aktywach banków USA wynosił 61,1%, a w bankach brytyjskich 70,4%, pożyczki państwowe natomiast były głównym źródłem finansowania wojny w krajach kapitalistycznych, to niewielkie zainteresowanie banków japońskich zakupem obligacji było jedną z przyczyn słabości finansowej Japonii, co ujemnie odbiło się na jej potencjale militarnym.

Wpływ pożyczek państwowych na inflację

Emisja przez Bank Japonii pieniądza papierowego pod zabezpieczeniem obligacji pożyczek państwowych była pierwszym czynnikiem powodującym inflację. Pożyczki jednak mobilizowały na pewien okres wolne środki finansowe obywateli i przedsiębiorstw¹⁹. Pozwoliło to na zmniejszenie nieco emisji pieniądza. Bank Japonii miał jednakże poważne trudności z ulokowaniem otrzymanych obligacji pożyczek państwowych. Na przykład w 1944 r. ulokowano zaledwie 45,4% obligacji. Pozostała część emisji pieniądza nie miała żadnego realnego zabezpieczenia.

Drugim czynnikiem powodującym inflację była wypłata procentów od obligacji. W latach 1937-1945 wyniosła ona 19,3 mld JPY. Suma ta pochodziła oczywiście z inflacyjnej emisji pieniądza papierowego.

Trzecim czynnikiem sprzyjającym inflacji była możliwość uzyskiwania przez posiadaczy obligacji, zwłaszcza przez duże przedsiębiorstwa przemysłowe, pożyczek w bankach pod zastaw tych obligacji. W ten sposób jedna obligacja powodowała, iż do obiegu wchodziła suma pieniądza dwukrotnie przewyższająca jej wartość. Był to kredyt udzielony rządowi przez Bank Japonii pod zastaw obligacji oraz (po raz drugi) pożyczka w banku. Ponadto warunki kredytu pod zastaw obligacji były korzystniejsze niż pod zastaw innych papierów wartościowych. Miało to na celu stymulowanie nabywców do preferowania państwowych papierów wartościowych, przyspieszało jednak inflację.

Czwartym (kolejnym) czynnikiem powodującym inflację była zamiana na obligacje kapitałów przemysłu lekkiego²⁰. Powodowało to kurczenie się jego produkcji i zmniejszenie ilości towarów na rynku, co prowadziło z kolei do zachwiania równowagi między podażą a popytem.

¹⁹ B. M a r t i n, *Deutschland und Japan im zwieten Weltkrieg*, Getynga 1969, s. 204-256.

²⁰ Cost of Word War II, „The Commercial and Financial chronicle”, 13 XII 1945, s. 2-34.

5. INFLACJA

Na proces inflacyjny w Japonii wpłynęły w analizowanym okresie przede wszystkim następujące czynniki:

- a) nadmierna emisja pieniądza papierowego;
- b) rozszerzenie obrotu bezgotówkowego;
- c) niedostateczne zabezpieczenie emisji pieniądza gotówkowego i bezgotówkowego;
- d) finansowanie części wydatków wojennych ze źródeł zagranicznych.

W latach 1937-1945 suma banknotów Banku Japonii znajdujących się w obrocie wzrosła z 1,86 mld JPY w 1937 r. do 42,3 mld JPY w 1945 r. Oznaczało to wzrost przeszło 22-krotny. Równocześnie w sposób bardzo poważny zwiększył się obrót bezgotówkowy. O jego dynamice świadczył wzrost wkładów bezterminowych z 4,2 mld JPY w 1937 r. do 23,3 mld JPY w 1945 r., czyli 5,5-krotnie.

Zwiększenie ilości pieniądza gotówkowego i bezgotówkowego tylko w minimalnym stopniu było spowodowane potrzebami obrotu. Do 1944 r. produkcja przemysłowa wzrosła o 61,8%, przy czym o wzroście tym decydowała głównie dynamika produkcji wojennej przy jednoczesnym spadku produkcji rynkowej. Równocześnie wskaźnik produkcji rolnej spadł w 1944 r. do 74% w porównaniu z 1936 r. Ponadto zmniejszyła się szybkość obiegu pieniężnego oraz liczba transakcji wzajemnie się kompensujących. Dysproporcję między emisją pieniądza a wzrostem wartości towarów na rynku można było zlikwidować przez zabezpieczenie emisji złotem oraz rezerwami dewizowymi, za które sprowadzano z zagranicy brakującą masę towarów. Takiego jednak zabezpieczenia Japonia nie miała i chociaż pod koniec wojny zasoby złota i dewiz wzrosły, nie można ich było uruchomić ze względu na embargo nałożone na handel z Japonią przez kraje prowadzące wojnę. Emisja banknotów Banku Japonii była zabezpieczona obligacjami pożyczek państwowych, co nie tylko nie stanowiło żadnego realnego zabezpieczenia, ale przyspieszało inflację. Wpływ wymienionych trzech czynników na rozwój procesu inflacyjnego był w pewnym stopniu hamowany przez finansowanie części wydatków wojennych ze źródeł zagranicznych.

Skutki inflacji

Głównymi skutkami inflacji wojennej w Japonii były: wzrost cen, wzrost kursów akcji, redystrybucja dochodu narodowego, spekulacja oraz zmiana kursu waluty krajowej.

W okresie wojny w Japonii zwiększyła się znacznie różnica między produkcją towarów a popytem na nie. To spowodowało wzrost cen, a emisja banknotów powyżej potrzeb obrotu nadała temu wzrostowi charakter inflacyjny. Indeks cen hurtowych w latach 1936-1944 wzrósł o 21,7%, a w 1945 r., według niektórych źródeł, wyniósł nawet 558%. Tempo wzrostu cen było mniejsze od tempa wzrostu masy pieniądza papierowego w obiegu. Było to spowodowane następującymi przyczynami:

- a) zwolnieniem szybkości obiegu pieniądza;
- b) istnieniem czarnego rynku, na którym wzrost cen niewzględniony w oficjalnych danych był znacznie większy;
- c) istnieniem przymusowych oszczędności w formie depozytów bankowych jako wyniku reglamentacji towarów oraz prowadzenia polityki przymusowych oszczędności.

Na kurs akcji z kolei wpływały różne czynniki wojenno-polityczne i ekonomiczne. I tak np. prowadzona przez rząd polityka przymusowego zmniejszania dywidend (w ramach tej polityki maksymalne wysokości dywidend były stopniowo zmniejszane z 20% w 1939 r. do 12% w 1949 r. i 8% w 1941 r.) wpłynęła na obniżenie kursów akcji. Represje wobec przemysłu niewojennego odbiły się niekorzystnie na kursach jego akcji. Wręcz przeciwna sytuacja panowała w przemyśle wojennym. Olbrzymie zamówienia, przynoszące ogromne dochody, przyciągały nabywców, co prowadziło do wzrostu kursów akcji. Szczególnie wysoki wzrost notowano w miesiącach szczytowych japońskich sukcesów w 1941 r. Wskaźnik kursów akcji na giełdzie tokijskiej wynosił w październiku 1941 r. 114, co było wartością bardzo wysoką. Oczywiście wskaźnik ten był poważnie zaniżony niskimi kursami akcji przemysłu niewojennego; akcje przedsiębiorstw wojennych były znacznie wyższe. W tych warunkach inflacja zapobiegła spadkowi akcji przedsiębiorstw niewojennych, co miało istotne znaczenie dla ich działalności, a zarazem sprzyjała wzrostowi akcji przemysłu wojennego, co spowodowało dopływ kapitału do tego ważnego ogniwa potencjału militarnego kraju.

Inflacja sprzyjała wielkim japońskim koncernom w myśl zasady, iż na inflacji wygrywają dłużnicy. Otrzymywane od państwa wielomilionowe subwencje i kredyty inflacja w krótkim czasie poważnie zmniejszyła. Ponieważ

wzrost dochodów koncernów przewyższał tempo deprecjacji jena, ich realne dochody także wzrastały. Niewielkie podatki płacone przez monopolistów w deprecjonującej się walucie też zbytnio ich nie obciążały. Natomiast dla drobnych i średnich przedsiębiorstw inflacja była zjawiskiem niekorzystnym; pogłębiała ich trudności finansowe, a tym samym przyspieszała proces centralizacji kapitału.

Z powodu inflacji najbardziej ucierpieli pracownicy najemni i chłopci. Do 1944 r. realne płace pracowników spadły o 38% w stosunku do 1937 r. Dla chłopów szczególnie niekorzystny był fakt, iż wzrost cen na towary rolne był o wiele wolniejszy niż na potrzebne im towary przemysłowe. Na przykład w latach 1937-1944 ceny towarów rolnych wzrosły o 97,8% (1937 = 100), ceny towarów przemysłowych o 101,4%, natomiast środków spożycia o 195,7%. Dlatego też średni dochód na jedno gospodarstwo, wynoszący w 1937 r. 1.584 JPY, w cenach porównywalnych zmniejszył się do 1.302 JPY, czyli o 18%. Tak więc inflacja spowodowała redystrybucję dochodu narodowego na rzecz oligopoli, zwłaszcza pracujących na rzecz przemysłu wojennego. Stracili na niej drobni i średni przedsiębiorcy, a przede wszystkim pracownicy najemni.

Zmiana kursu waluty japońskiej

Deprecjacja jena na skutek potęgującej się inflacji doprowadziła do zmiany kursu waluty japońskiej. Nastąpiło to dopiero po kapitulacji Japonii. Spadek kursu był znaczny i wyniósł 71,5% (w sierpniu 1939 r. 1 dol. = 4,27 JPY, we wrześniu 1945 r. 1 dol. = 15 JPY).

6. POLITYKA ANTYINFLACYJNA RZĄDU JAPOŃSKIEGO

Inflacja była niewątpliwie korzystna dla rządu japońskiego, gdyż służyła jako źródło finansowania wydatków wojennych, powodowała jednak wiele niedogodności, z którymi należało się liczyć. Były to w szczególności:

a) niezadowolenie pracujących oraz drobnych i średnich producentów ze wzrostu cen i spekulacji;

b) dezorganizujący wpływ wzrastających cen na koniunkturę gospodarczą, co prowadziło do pozbywania się pieniędzy na rzecz towarów, powstanie na wsi handlu wymiennego, a przede wszystkim zahamowanie procesu oszczędzania, tak ważnego i potrzebnego, zwłaszcza w okresie gospodarki wojennej;

c) niezadowolenie kapitału ze zbyt szybkiego tempa inflacji, co powodowało zmniejszenie się ich realnych dochodów;

d) dezorganizujący wpływ inflacji na system pieniężny kraju.

Te przyczyny sprawiły, że rząd japoński był zmuszony podjąć środki antyinflacyjne. Początkowo starał się zamiast inflacji wykorzystywać inne metody akumulacji środków finansowych, mniej niebezpieczne dla funkcjonowania gospodarki, takie jak np. eksploatacja krajów zależnych czy emisja pożyczek państwowych. Wobec pogarszającej się sytuacji militarnej trzeba było jednak korzystać ze wszystkich możliwości finansowania wydatków wojennych. Dlatego w ostatnich latach wojny inflacja stała się szczególnie wysoka. W 1942 r. w obiegu było o 19% więcej banknotów niż w roku poprzednim. W 1943 r. procent ten osiągnął już poziom 45, w 1944 r. – 73, a w 1945 r. – 159 w stosunku do roku poprzedniego.

W tej sytuacji, gdy rząd japoński z jednej strony był zmuszony do wykorzystywania inflacji w celu finansowania wydatków wojennych, zaś z drugiej musiał się liczyć z głosami niezadowolonych, działania antyinflacyjne miały charakter ograniczony. Nie mogły one w istotnym stopniu ograniczyć inflacji. Były stosowane raczej dla pokazania, że coś się robi. W tym celu powołano do życia specjalną policję ekonomiczną do walki ze spekulacją na czarnym rynku. Oczywiście policja ta była zupełnie bezsilna. Jej kadry same były zainteresowane w operacjach na czarnym rynku. Dlatego ofiarami działań policji byli przede wszystkim drobni spekulanci, nieplacący urzędnikom policyjnym haraczu.

W rezultacie inflacji wojennej Japonia weszła w okres pokojowy z rozregulowanym systemem pieniężnym²¹. Szczególnie niekorzystnie na przyszelej sytuacji monetarnej odbiła się polityka finansowa rządu japońskiego z dwóch ostatnich tygodni wojny (od 15 sierpnia do 3 września 1945 r.). Gdy trwały już rozmowy kapitulacyjne, wprowadzono do obiegu ok. 14 mld JPY, czyli 1/3 sumy kursujących wtedy banknotów. Uczyniono to w formie odpraw dla demobilizujących się żołnierzy i zaliczek dla koncernów na niemożliwe już do wykonania zamówienia zbrojeniowe. Miało to utrudnić działanie amerykańskim władzom okupacyjnym, a odbiło się przede wszystkim na odbudowie zniszczonej gospodarki japońskiej²².

²¹ T. F. M. Adams and Iwao Hoshii, *A Financial History of the New Japan*, PaLo Alfo, Calif., and Tokyo: Kodansha International, 1972.

²² G.J. B o l d y r e w, *Finansy Japonii*, Gosfinzdet, Moskwa 1946.

7. ZŁOTO I REZERWY WALUTOWE

Zasoby złota oraz waluty obce były wykorzystywane do pokrycia płatności z tytułu wymiany międzynarodowej. Dlatego pozostały w ścisłym związku z sytuacją japońskiego handlu zagranicznego w latach 1937-1945. Głównymi partnerami handlowymi Japonii w tym okresie były Stany Zjednoczone oraz kraje Imperium Brytyjskiego. Pierwsze miejsce w japońskim imporcie zajmowały USA, które dostarczały nadzwyczaj ważne surowce strategiczne. W latach 1938-1939 Japonia otrzymała 8 mln 125 tys. ton amerykańskiej ropy naftowej i innych produktów naftowych. W 1937 r. USA dostarczyły 1,9 mln ton rud metali kolorowych. Dwa lata później dostawy te wyniosły 2 mln ton. Ponadto import japoński z USA obejmował obrabiarki, surówkę żelaza, motory elektryczne itd. Kraje Imperium Brytyjskiego dostarczały Japonii głównie ropę naftową, a także cynę, rudy żelaza, cynku, ołowiu, kauczuk i inne ważne surowce strategiczne.

Japoński handel zagraniczny w latach 1937-1945 charakteryzował się ujemnym saldem handlu zagranicznego oraz pasywnym saldem bilansu płatniczego. Ujemne saldo było przede wszystkim wynikiem niezrównoważenia płatności z tytułu obrotu towarowego. Deficyt bilansu obrotu towarowego Japonii z krajami nienależącymi do bloku jena w 1937 r. wynosił 989,3 mld JPY, w 1938 r. – 623,3 mld JPY, a w 1939 r. – 456,8 mld JPY. Duża część ujemnego salda obrotów towarowych Japonii przypadała na USA i miała tendencję wzrostową. W 1937 r. deficyt obrotów towarowych z USA stanowił 63% ogólnego deficytu, w 1939 r. – już 79%. Główną przyczyną istniejącego deficytu była konieczność importu dużej części surowców wojenno-strategicznym i maszyn, których nie była w stanie dostarczyć własna gospodarka.

Bilans płatniczy Japonii był przez cały czas ujemny i miał tendencję wzrostową. W 1936 r. wynosił 249 mld JPY, w 1938 r. – 768 mld JPY. Pogłębił się zwłaszcza po rozpoczęciu interwencji w Chinach w 1937 r., kiedy to USA i Wielka Brytania wstrzymały pożyczki zagraniczne dla Japonii, niemniej prowadziły korzystną dla niej politykę niemieszania się w wewnętrzne sprawy agresora. W celu pokrycia ujemnego salda bilansu płatniczego i obrotów towarowych rząd japoński wykorzystywał rezerwy walutowe oraz złoto. Dla jak najpełniejszego wykorzystania rezerw walutowych wprowadzono w Japonii ostrą reglamentację dewizową²³. Kontrolą objęto zagra-

²³ G. S c h m o l d e r s, *Interventionen am Geldmarkt als Mittel staatlicher Konjunkturpolitik*, „Weltwirtschaftliches Archiv” 1934.

niczne akcje, obligacje, dokumenty płatnicze, kredytowe itp. Według obowiązujących przepisów prawnych osoby fizyczne i prawne musiały:

- a) odsprzedać posiadane waluty obce w celu ich wymiany na jeny;
- b) wymieniać na jeny wpływy z eksportu otrzymane w walutach obcych;
- c) odsprzedać część, a od 1943 r. wszystkie posiadane papiery wartościowe.

W 1938 r. zmieniono poza tym system wydawania licencji na prowadzenie zagranicznych operacji finansowych. Obniżono niewymagające licencji maksimum zagranicznych przekazów z Japonii, obowiązujące od 1937 r., z 10 tys. JPY do 1 tys. JPY.

Złoto

W obliczu ogromnego deficytu bilansu płatniczego i zmniejszających się rezerw złota rząd japoński starał się wykorzystać te rezerwy w jak największym stopniu wyłącznie na potrzeby wojenne, a więc głównie na import materiałów strategicznych. Czynił to na dwa sposoby: 1) odrywając krajowy obieg pieniądza od złota i przeznaczając go w całości na pokrycie deficytu bilansu płatniczego oraz 2) zwiększając różnymi sposobami rezerwy złota. Uniezależnienie złota od krajowego obiegu pieniężnego odbywało się trzema sposobami:

- a) przez zniesienie obowiązku wymiany biletów Banku Japonii na złoto;
- b) przez zmniejszenie stopnia pokrycia jena złotem;
- c) poprzez możliwość używania jako pokrycia emisji banknotów papierów wartościowych oraz obligacji pożyczek państwowych lub innych form kredytu państwowego (bony, weksle skarbowe).

Ustawa o waloryzacji zasobów złota z 25 sierpnia 1937 r. usankcjonowała niewymienialność banknotów Banku Japonii na złoto. *Dekret o Banku Japonii z 4 lutego 1942 r.* potwierdził prawnie niewymienialność jena. Na mocy *Ustawy o waloryzacji zasobów złota z 25 sierpnia 1937 r.* zmieniono również istniejący od 1897 r. stopień pokrycia jena złotem (paritet), wynoszący 750 mg, obniżając go do poziomu 290 mg. Dnia 1 kwietnia 1941 r. wszedł w życie dekret o nadzwyczajnych wypadkach, powodujących uchylenie stosowania dekretu o monetach zdawkowych. Na mocy tego dekretu zostały zniesione wszelkie różnice między złotem i srebrem z jednej strony, a papierami handlowymi i obligacjami pożyczek państwowych oraz rezerwami zabezpieczającymi emisję banknotów – z drugiej.

Waloryzacja rezerw złota, przeprowadzona w sierpniu 1937 r., doprowadziła do zwiększenia jego wartości minimalnej z 472 mln JPY do 1219 mln JPY. Wyodrębniono dwa okresy w kształtowaniu się wielkości rezerw złota:

- a) od listopada 1937 do czerwca 1941 r. spadek wielkości rezerw złota;
- b) wzrost wielkości rezerw złota w czasie wojny na Oceanie Spokojnym.

Główną przyczyną spadku rezerw złota w latach 1937-1941 był przede wszystkim jego eksport do USA. Od listopada 1937 do czerwca 1941 r. Japonia wyeksportowała do USA złoto za 580 mln starych złotych dolarów, co stanowiło 8,7% wszystkich jej zapasów złota na koniec 1936 r. Wywóz złota nastąpił po dokonanej kontroli rezerw złota w sierpniu 1937 r. Zwiększenie ich wartości nominalnej o 747 mln JPY pozwoliło zużyć 418 mln JPY na pokrycie deficytu bilansu płatniczego i zmniejszenie długu wewnętrznego Japonii, który pod koniec 1937 r. wynosił 1 mld 300 mln JPY.

W rezultacie wywozu rezerwy złota zmniejszyły się do 300 mln JPY. Złoto to zostało przekazane do nowojorskiej centrali Banku Jokohama i wymienione tam na waluty zagraniczne, głównie dolary. Utworzony w ten sposób fundusz walutowy zakończył swoją działalność 26 lipca 1941 r., kiedy to prezydent USA Roosevelt wydał dekret nr 8832. Na jego mocy Japonia znalazła się na liście krajów, których aktywa uległy w USA zablokowaniu²⁴. To samo spotkało japońskie aktywa w Wielkiej Brytanii, Holandii, Belgii itd. Zaraz po rozpoczęciu wojny na Pacyfiku środki te zostały skonfiskowane.

W okresie wojny na Pacyfiku zapasy złota Japonii stopniowo się powiększały. Było to efektem wprowadzenia ścisłych ograniczeń dewizowych, eksploatacji złóż złota w Japonii i na terytoriach zależnych, przymusowego wykupu złota w Japonii oraz przejęcia zapasów złota z banków koreańskich i tajwańskich. Ograniczenia dewizowe zostały wprowadzone pod koniec 1941 r. Zabraniały one nielicencjonowanego wywozu złota za granicę. W celu zwiększenia wydobycia złota rząd japoński wprowadził, zwłaszcza w okresie do 1941 r., różnego rodzaju premie dla producentów złota. Boddźcem były również wysokie ceny zakupu złota. W 1938 r. rząd otrzymał prawo żądania od producentów sprzedaży państwu w całości nowo wydobytego złota. Szczytowy okres wydobycia złota przypadł na lata 1937-1941, kiedy to w Japonii wydobywano rocznie średnio 24,4 tony złota, w Korei 23 tony, w Mandżurii 8 ton, na Tajwanie 1,7 tony. Po 1941 r. wydobycie złota w Japonii zaczęło

²⁴ T. McCraw (red.), *America versus Japan. A Comparative Study of Business-Government Relations at the Harvard Business School*, Harvard Business School Press, Boston 1988.

spadać: z 25,3 ton w 1941 r., 23 ton w 1942 r., 11,5 tony w 1943 r. do 5,5 ton w 1944 r. Przyczyną tego było przede wszystkim zamykanie kopalń złota na skutek przenoszenia zatrudnionej tam siły roboczej i środków produkcji do sektorów pracujących na potrzeby wojenne. Również na innych terytoriach zależnych wydobywanie złota zaczęło sukcesywnie maleć, zwłaszcza po 1943 r. Na przykład w 1944 r. w Korei wydobyto 7,8 tony złota, w Mandżurii 3 tony, a na Tajwanie 0,7 tony. Przyczyną spadku wydobywania było, tak jak w Japonii, preferowanie produkcji na potrzeby wojenne oraz ruchy wyzwolenicze uniemożliwiające okupantowi bezkarną grabież.

W maju 1944 r. minister finansów oznajmił o rozpoczęciu nowej kampanii rządowej, mającej na celu zbiór złota, srebra i platyny, będących w posiadaniu osób prywatnych. W celu zwiększenia swoich zapasów złota Japończycy korzystali również z zapasów złota banków krajów podbitych. Z tego źródła uzyskali 142 tony, z czego 50 ton z Korei, 20 ton z Mandżurii oraz 3 tony na Tajwanie. Uwzględniając zmniejszenie się zapasów złota na skutek sprzedaży zagranicą w celu regulacji zobowiązań i zakupu potrzebnych dewiz, wydobywanie złota, zbiór tego kruszcu w Japonii oraz przejęcie zapasów złota innych banków dało Japonii pod koniec wojny rezerwę 188,8 tony złota.

8. ŚRODKI ZAGRANICZNE

Terytorium państwa japońskiego obejmowało wyspy japońskie, południową część Sachalinu, Koreę i Tajwan. Do wybuchu wojny na Pacyfiku Japończycy zajęli Mandżurię, gdzie utworzyli wasalne królestwo Mandżukuo, oraz południowo-wschodnie Chiny. Po rozpoczęciu „wielkiej wojny” w grudniu 1941 r. opanowali południowo-wschodnie prowincje Chin, Birmę, Tajlandię, Indochiny Francuskie, Hong-Kong, Malaje, Singapur, Indie Holenderskie, część Nowej Gwinei, Filipiny oraz szereg wysp na Oceanie Spokojnym. Opierając się na tych zdobyciach, Japończycy planowali zorganizowanie wielkiego imperium kolonialnego, tzw. strefy pomyślności, zamieszkałej przez ok. 1 mld ludności. Miało się ono rozciągać od Kamczatki po Australię, od sowieckiej średniej Azji do Wysp Hawajskich.

Na początku 1942 r., gdy wojska japońskie zajmowały Półwysep Indochiński i Archipelag Malajski, w Tokio odbyła się konferencja na temat *Reorganizacja przemysłu wschodniej Azji*. Podczas konferencji rozpatrzono i zatwierdzono specjalny dokument *Bogactwa kopalne w strefie pomyślności*, zawierający plan zwiększenia wydobywania surowców w krajach zależnych. Realizację tego planu trudno byłoby określić inaczej niż ekonomiczny rabunek

tych krajów. Plan ustalał specjalizację każdego kraju w produkcji poszczególnych surowców, potrzebnych przemysłowi wojennemu imperium japońskiemu. Australia miała dostarczać rudę żelaza, Nowa Zelandia – węgiel kamienny, Indochiny i Birma – rudę cynku i ołowiu, Indonezja i Birma – ropę naftową, Mandżuria – rudę żelaza i węgiel kamienny, Korea – węgiel kamienny i rudy niklu. Podobne plany opracowano dla rolnictwa. Dotyczyły one produkcji ryżu, herbaty, kawy, tytoniu, kauczuku, trzciny cukrowej i innych upraw²⁵.

Do eksploatacji krajów zależnych powołano specjalne lub przystosowano istniejące już organy. Należały do nich:

- a) okupacyjne władze wojenno-administracyjne;
- b) kompanie i stowarzyszenia działające w interesie firm japońskich;
- c) różnego rodzaju instytuty finansowo-kredytowe.

W oddziałach japońskich okupujących Birnę, Malaje, Indonezję i Filipiny zorganizowano specjalne oddziały kwatermistrzowskie do wykonywania „czarnej roboty”, czyli rabunku bogactw narodowych tych krajów. W okupowanej części Chin zajmowała się tym sekcja specjalnej służby armii cesarskiej. Do handlu z krajami zależnymi powołano także takie instytucje, jak Japońskie Towarzystwo Węgla oraz Kompanie Metali Kolorowych. W październiku 1940 r. powstała Japońska Federacja Wschodnioazjatyckich Towarzystw Eksportowo-Importowych. Jej zadaniem była monopolizacja handlu z krajami bloku jena. W końcu 1941 r. powstało Towarzystwo do Spraw Kontroli Surowców, a w lutym 1942 r. Korporacja do Spraw Kontroli Towarów. Organizacje te zajmowały się przede wszystkim importem do Japonii surowców i materiałów strategicznych. W 1943 r. rozpoczęło swoją działalność Towarzystwo Handlowe. Miało ono dobrze rozwiniętą sieć swoich przedstawicielstw w Mandżurii, na okupowanych terenach Chin, w Tajlandii i na Półwyspie Indochińskim. Było ściśle związane z japońskimi koncernami przemysłowymi, a zwłaszcza z dwoma najpotężniejszymi: Mitsui i Mitsubishi. W 1944 r. Stowarzyszenie Handlowe monopolizowało blisko 56% całego japońskiego importu. Również japońskie firmy wykazywały duże zainteresowanie grabieżą terytoriów zależnych, tworząc w tym celu samodzielne spółki.

Niechlubną rolę eksploatacji terytoriów zależnych odegrały także instytucje kredytowo-finansowe. Były to przede wszystkim oddziały tych banków japońskich, które miały prawo dokonywać transakcji zagranicznych, a więc Bank

²⁵ K. K n o r r, *The War Potential of Nations*, Princeton, New Jersey 1956.

Japonii, Bank Jokohama i inne. Oprócz nich w marcu 1942 r. został utworzony Bank Rozwoju Krajów Mórz Południowych, a w marcu 1945 r. – Bank Kapitałów Zagranicznych²⁶. Na okupowanych terytoriach działały także nowo utworzone lub wcześniej istniejące banki miejscowe, będące pod pełną kontrolą władz japońskich.

Metody akumulacji środków zagranicznych

Aby zdobyć zagraniczne zasoby finansowe i materialne na finansowanie wydatków wojennych, władze japońskie zastosowały:

- a) emisję waluty na terytoriach zależnych;
- b) zawyżenie kursu waluty japońskiej w stosunku do walut narodowych krajów podbitych;
- c) rozliczenia clearingowe między Bankiem Japonii a bankami krajów zależnych;
- d) inne formy finansowania, np. z podatków, z handlu narkotykami, konfiskat itd.

Władze japońskie rozpoczęły emisję waluty wojennej w okresie agresji na sowiecki Daleki Wschód. Zajmował się tym Bank Korei, który wyemitował wtedy banknoty na sumę 30 mln JPY. Gdy rozpoczęła się japońska agresja w Chinach, Bank Korei zaopatrywał w walutę wojenną walczące wojska, władze okupacyjne oraz japońskie kompanie. W Chinach były wówczas w obiegu miejscowe juany, banknoty Banku Japonii oraz bilety Banku Korei. Japończycy pragnąc uniezależnić swojego jena od bardzo niepewnej sytuacji ekonomicznej w Chinach, zabronili używać, a wkrótce wycofali z obiegu bilety Banku Japonii. W północno-wschodniej części Chin zastąpiły je banknoty specjalnie powołanego w marcu 1938 r. Federalnego Banku Rezerwowego Chin. W południowo-wschodnich prowincjach kraju kursowały banknoty Centralnego Banku Rezerwowego Chin, na północy – Banku Mongolskiego, a w Mandżurii – Centralnego Banku Mandżurii.

W styczniu 1941 r. rozpoczęto druk pieniędzy wojennych dla krajów Półwyspu Indochińskiego oraz Indonezji. W listopadzie 1941 r. były już gotowe waluty wojenne dla krajów południowo-wschodniej Azji. Przygotowano rów-

²⁶ H. D. S c h u l t z e - K i m m l e, *Japans Banken, Das Kreditwesen eines Industriegiganten*, Bankwirtschaftliche Studien, Folge 1, Physica Verlag (Wuerzburg: Rudolf Liebing KG), 1968.

niez wojenne funty szterlingi o wartości 28 mln JPY dla Australii i Nowej Zelandii. Na zajętych terytoriach władze japońskie wprowadziły do obiegu jeny wojenne, emitowane przez Bank Japonii. W marcu 1942 r. jego funkcję przejął nowo utworzony Bank Rozwoju Krajów Mórz Południowych. Dysponując 32 filiami, spełniał on funkcję banku centralnego w tych krajach, gdzie banki miejscowe zostały zlikwidowane w wyniku agresji. Funkcję tę pełnił on tylko przejściowo, gdyż według dalszych planów japońskich w każdym okupowanym kraju miał być utworzony bank emisyjny, który miał emitować nowe banknoty na podstawie jena. Banknoty te miały zastąpić znajdującą się w obiegu walutę miejscową²⁷.

Okupacyjne władze administracyjne i wojskowe otrzymywały początkowo waluty wojenne bezpośrednio z banków emisyjnych. W drugim okresie okupacji waluty przekazywano przez oddziały banków japońskich (z wyjątkiem Hongkongu i japońskich wysp mandatowych na Oceanie Spokojnym). Były to oddziały Banku Japonii, Banku Yokohama, w krajach Azji południowo-wschodniej także Banku Rozwoju Krajów Mórz Południowych oraz utworzonego 1 marca 1945 r. Banku Kapitałów Zagranicznych. Bank ten obejmował swoją działalnością również Chiny i Mandżurię. Został zlikwidowany 30 września 1945 r. na mocy postanowienia władz okupacyjnych USA. Część jego kapitału w wysokości 50 mln JPY dostarczyło państwo, a dużą część pasywów Bank Yokohama, Bank Korei i Bank Rozwoju Krajów Mórz Południowych²⁸.

Bank Kapitałów Zagranicznych kredytował ponad 90% wydatków wojennych w Chinach, Mandżurii i w krajach południowo-wschodniej Azji. Na polecenie władz japońskich (Ministerstwo Wojny, Ministerstwo Marynarki Wojennej, Ministerstwo Wielkiej Wschodniej Azji) Bank Kapitałów Zagranicznych przekazywał do swoich terenowych oddziałów odpowiednie sumy, potrzebne władzom administracyjnym i wojsku. Bank refinansował się w Banku Yokohama, który przekazywał mu kapitały w postaci banknotów Centralnego Rezerwowego Banku Chin, Banku Korei, Federalnego Rezerwowego Banku Chin i Banku Rozwoju Krajów Mórz Południowych. W okresie krótkiego funkcjonowania Bank Kredytów Zagranicznych dokonał wydatków na sumę 522,8 mln JPY. Oczywiście była to wartość nominalna, która po przeliczeniu na twardą walutę była znacznie mniejsza.

²⁷ R. C u k i e r m a n, *Le Capital dans l'économie japonaise*, Presses Universitaires de France, Paris 1962.

²⁸ F. W a l t o n, *Miracle of World War II*, New York 1956.

W każdym okupowanym kraju, z wyjątkiem Tajlandii i Indochin, były w obiegu co najmniej dwie waluty: jen wojenny emitowany przez Japończyków i waluta narodowa emitowana przez miejscowy bank. Oczywiście waluta ta nie miała żadnego zabezpieczenia i była także walutą wojenną. Jednakże Japończycy spotykając się z oporem miejscowej ludności, która nie chciała tych banknotów przyjmować, zachowali nie tylko jednostki monetarne sprzed agresji, ale także nowe banknoty tak upodobnili pod względem rozmiarów i koloru do oryginalnych, że trudno było je rozróżnić. W Tajlandii i Indonezji waluty okupacyjnej nie było. Jednakże kontrolowane przez Japończyków organy emisyjne tych terytoriów dostarczały władzom okupacyjnym tyle pieniędzy miejscowych, ile te żądały.

Absolutny rekord ilości rodzajów znajdujących się jednocześnie w obiegu banknotów pobiły niewątpliwie Chiny. W 1943 r. kursowały tam jeny wojenne, banknoty Centralnego i Federalnego Banku Rezerwowego Chin, banknoty organów emisyjnych marionetkowych rządów we wschodnich i centralnych Chinach oraz banknoty rządu w Czung-Czynie. Emisje waluty wojennej z lat 1941-1945 nie były niczym zabezpieczone. Banknoty emitowane przez banki Tajlandii, Filipin i Chin miały, co prawda, „zabezpieczenie” w postaci pożyczek otrzymanych przez te banki w Japonii, ale pożyczki te z kolei nie miały żadnej wartości, gdyż składały się również z niezabezpieczonej niczym waluty wojennej.

Nieograniczone emisje waluty wojennej spowodowały na terytoriach zależnych wielką inflację. Masa pieniądza w obiegu poważnie się zwiększyła. Na przykład suma banknotów emitowanych przez Centralny Bank Mandżurii wzrosła w sierpniu 28,6 razy w porównaniu do 1937 r., przez Bank Mongolii – 27,7, przez Federalny Bank Rezerwy Chin – 81,8, przez Bank Rozwoju Krajów Mórz Południowych – 42, zaś przez Centralny Bank Rezerwy Chin nawet 11 366,3 razy, i to w porównaniu do 1941 r. Inflacja przejawiała się głównie we wzroście cen rynkowych. Oficjalne indeksy cen wskazywały na ich wzrost w okresie okupacji: w Manilii 4,5 raza, w Sajgonie 3,2, w Rangunie 3,2, w Hong Kongu 7 razy. W Chinach w 1945 r. ceny były 1580 razy wyższe niż w 1937 r., na Filipinach – 143 razy, na Jawie – 32 razy, na Borneo – 40 razy, na Sumatrze – 350, w Birmie – 1856 razy. Te oficjalne dane są oczywiście poważnie zaniżone²⁹. W rzeczywistości wzrost cen był

²⁹ *The Fourteenth Annual Report of the Bank for International Settlements*, Bazylea 1943/44.

znacznie większy. Dalszym skutkiem inflacji był wzrost spekulacji i rozwój czarnego rynku.

Zawyżenie kursu waluty japońskiej w stosunku do walut narodowych krajów podbitych

Była to jedna z metod grabieży terytoriów zależnych. Na Filipinach podwyższenie kursu waluty wojennej w stosunku do peso spowodowało spadek jego kursu do 52,4% w porównaniu do poziomu przedwojennego. Do momentu zajęcia Filipin 1 peso odpowiadało 2,1 JPY, waluty wojenne natomiast pozostawały w relacji 1 : 1. Jednocześnie władze japońskie pozostawiły tam na niezmiennym poziomie kurs peso w stosunku do dolara (1 dol. = 2 peso). Jeżeli przed wojną za 1 dol. płacono 4,2 jena, to w analizowanym okresie tylko 2 JPY. Oczywiście Japończycy korzystali skwapliwie z sytuacji i zmusili Bank Filipin oraz ludność tego kraju do wymiany dolarów po tym kursie. Nie poprzestali jednak na tym. Wojska amerykańskie, stacjonujące przed wybuchem wojny na Filipinach, finansowały swoje wydatki własną walutą wojenną. Japończycy zakazali jej używania, co spowodowało wielkie straty dla ludności³⁰.

Do zajęcia Tajlandii z kolei kurs miejscowej waluty wynosił 100 bathów = 159,25 JPY, w lutym 1942 r. – 155,7 JPY, w kwietniu 100 JPY. Oznaczało to spadek kursu batha o 37%. Na Malajach kurs singapurskiego dolara w stosunku do waluty japońskiej spadł do 47%. Emisja dolara singapurskiego była zabroniona, Japończycy emitowali jedynie dolary wojenne. Podobne operacje Japończycy przeprowadzili na innych okupowanych terenach. W Birnie kurs rupii obniżono do 23%, a kurs guldena w Indonezji – do 60%. Przed wojną kurs hongkongskiego dolara wynosił 1 dol. hongkongski = 1 jen. Po zajęciu Hong Kongu kurs ten zmieniono na 4 hongkongskie dolary równe 1 jenowi, czyli spadek kursu wyniósł 75%. Po osiągnięciu wszystkich korzyści z tego stanu rzeczy Japończycy wycofali miejscową walutę z obiegu.

W okupowanych Chinach kurs wymiany został ustalony na 4 nankińskie lub czunczyńskie juany, równe 1 JPY wojennemu. W marcu kurs juana nankińskiego został obniżony o 20% (5 juanów = 1 jen wojenny), a Centralny Bank Rezerwowy w Nankinie zaprzestał wymiany waluty czunczyńskiej na nankińską według parytetu i ustanowił kurs 77 juanów nankińskich na 100

³⁰ J. Ananda, A. Hiruichi, *The political economics of financial market*, Uniwersytetu Press, Stanford 1987.

juanów czunczińskich. W drugiej połowie maja 1942 r. kurs tych walut wyrażał się w stosunku 1 : 2. W czerwcu 1942 r. obieg waluty czunczyńskiej został zabroniony. Należy podkreślić, że kurs jena wojennego do jena japońskiego był ustanowiony w stosunku 1 : 1, co było czystą fikcją, gdyż wartość jena wojennego spadała znacznie szybciej. W praktyce waluta wojenna nie była wymieniana na japońską.

Rozliczenia clearingowe między Bankiem Japonii a bankami krajów zależnych

Metodę tę Japończycy zaczęli stosować dopiero od grudnia 1941 r. Poprzednio eksploatowali Chiny, Mandżurię i inne terytoria zależne za pomocą pieniądza wojennego oraz wywozu dóbr materialnych. Osiągnięcie maksymalnych korzyści z rozliczeń clearingowych między Bankiem Japonii a bankami krajów zależnych było główną przyczyną przeprowadzonej w 1942 r. reformy Banku Japonii. Jej celem było stworzenie z tego banku instytucji kredytowej dla wszystkich krajów zależnych i skoncentrowanie w Banku Jokohama oraz w jego oddziałach rozliczeń banków ze strefy jenu. Prawną podstawą tej zależności było odpowiednie porozumienie o rozliczeniach clearingowych, w ramach których Bank Jokohama występował w imieniu Banku Japonii. Porozumienie zawarto także z Centralnym Bankiem Tajlandii, Bankiem Mongolii, Centralnym Federalnym Bankiem Rezerwowym Chin, Bankiem Indochin, Centralnym Bankiem Indonezji oraz Bankiem Birmy. Porozumienie to przewidywało, iż:

a) poszczególne banki rozliczeń nie tylko z Japonią, ale również z innymi krajami zależnymi, będą dokonywać przez Bank Japonii, a faktycznie przez Bank Jokohama;

b) nie będzie wypłacane aktywne saldo tych banków, lecz będzie ono przekazywane na specjalny rachunek Banku Japonii, który faktycznie był zamrożony.

W związku z reorganizacją Banku Japonii pojawiła się konieczność równoległej reorganizacji Banku Jokohama. Przeprowadzono ją w lipcu 1942 r., tworząc cztery nowe departamenty.

Dane o zadłużeniu Japonii w okresie wojny z tytułu przeprowadzonych rozliczeń clearingowych były utrzymywane w najgłębszej tajemnicy aż do jej zakończenia. Z opublikowanych po wojnie części danych wynika, iż zobowiązania japońskie wobec Banku Mongolii wynosiły 4,5 mld JPY, wobec Banku Indochin – 3,6 mld JPY, a wobec Banku Birmy 7,5 mld JPY. Całość zobo-

wiązań ocenia się na ok. 25 mld JPY. Jest to przybliżona wartość surowców strategicznych, materiałów, żywności i innych towarów zagrabionych przez okupanta. System clearingów walutowych był ściśle związany z emisją waluty wojennej. Clearingi służyły Japończykom do maskowania tej emisji przez nadanie jej charakteru zwykłych operacji handlowo-walutowych³¹.

Szanghajski Federalny Bank Rezerwowy Chin „zawarł” w sierpniu 1943 r. porozumienie z Bankiem Japonii, który otrzymał prawo żądania nieograniczonej liczby banknotów Banku Szanghajskiego. Techniczna strona operacji wyrażała się w otwarciu w miejscowym oddziale Banku Jokohama rachunku, na który zapisywano dług tego banku wobec Federalnego Banku Rezerwowego Chin z tytułu przekazanych banknotów. Były one przeznaczone dla stacjonujących w Chinach wojsk japońskich.

W Mandżurii na mocy porozumienia między Centralnym Bankiem Mandżurii a Bankiem Jokohama oddział tego ostatniego w Suntsinie otrzymał kredyty z Centralnego Banku Mandżurii i przekazał ją rządowi japońskiemu przez miejscowy oddział Banku Japonii. Podobną działalność prowadził Bank Rozwoju Krajów Mórz Południowych, które na mocy odpowiednich porozumień otrzymywał bilety banków miejscowych, zapisując dług na właściwych rachunkach.

9. INNE FORMY FINANSOWANIA

Do innych form finansowania zalicza się:

- a) wojenne wydatki budżetowe krajów zależnych;
- b) nakładanie wysokich podatków na ludność krajów zależnych;
- c) przymusowy zakup obligacji państwowych;
- d) dochody z kontrabandowego handlu narkotykami;
- e) dochody z ceł.

Wojenne wydatki budżetowe nie służyły oczywiście interesom narodów podbitych, lecz były wykorzystywane przez Japończyków do powiększenia potencjału militarnego. Chodziło tu o wydatki z budżetów Korei i Mandżurii. Od kwietnia 1937 do marca 1945 r. wynosiły one 22,4 mld JPY w cenach bieżących. Władze japońskie nałożyły na ludność krajów podbitych szereg podatków pośrednich i bezpośrednich. W latach 1943-1944 dochody z tego źródła kształtowały się następująco: na Malajach – 39,8 mln dolarów sin-

³¹ *The Fifteenth Annual Report of the Bank for International Settlements*, Bazylea 1944/45.

gapurskich, na Sumatrze – 13,9 mln guldenów, na Jawie – 6,7 mln guldenów, w Birmie – 3,3 mln rupii, na Filipinach – 15,3 mln peso.

System przymusowego zakupu obligacji przez ludność był wprowadzony nie tylko w Japonii. Obowiązywał on również w Mandżurii i Korei. W 1944 r. w Mandżurii 99,7% dochodów z obligacji (1 mld 600 mln juanów) było uzyskiwanych w drodze przymusu. W Korei na obligacje państwowe zamieniano przymusowo depozyty ludności w pocztowo-oszczędnościowym systemie tego kraju³². W 1942 r. suma ta wynosiła 201,6 mln JPY. W Chinach Japończycy osiągnęli duże dochody z kontrabandowego, bo zabronionego przez międzynarodowe ustawy, handlu narkotykami. Surowiec na narkotyki uzyskiwano, nakazując chłopom chińskim uprawę maku. Roczne dochody z tego źródła wynosiły 2 mld JPY rocznie.

Japończycy wykorzystywali także do finansowania swoich wydatków wojennych dochody z chińskich ceł. Czynili to za zgodą władz brytyjskich, amerykańskich i francuskich. Według tego porozumienia Japończycy mieli te dochody przekazywać na specjalne rachunki oddziałów Banku Yokohama w Chinach. Część z tych dochodów miała być przekazana rządowi japońskiemu. Oczywiście Japończycy zablokowali natychmiast wszystkie rachunki, uzyskując w ten sposób 900 mln juanów.

Wydatki budżetowe

Japonia zaczęła przygotowywać się do wojny przed 1937 r., zaraz po opanowaniu Mandżurii. Wyznacznikiem tych działań był wzrost udziału wydatków wojennych w całości wydatków budżetowych. Wydatki ogólne w roku finansowym 1936/37 były o 56,5% wyższe niż w roku finansowym 1931/32. W analogicznym okresie wydatki wojenne wzrosły o 13%. W okresie wojny (lata 1937-1945) wydatki budżetowe Japonii wynosiły 289 mld JPY w cenach bieżących lub 98,3 mld JPY w cenach porównywalnych. Z budżetu centralnego wyasygnowano 82,5 mld JPY, ze specjalnego funduszu nadzwyczajnych wydatków wojennych – 206,5 mld JPY. Dysponentami tych funduszy były: 266,5 mld JPY budżet państwowy, 22,5 mld JPY budżety lokalne. Oficjalnie wydatki wojenne były pokrywane ze specjalnego funduszu nadzwyczajnych wydatków wojennych (określanego dalej funduszem specjalnym). W rzeczywistości jednak na cele wojenne przeznaczono również część wydatków

³² O. N a t h a n, *The nazi economic system*, Durham 1944.

z innych źródeł. Z 82,5 mld JPY wydatków budżetu centralnego wydatki bezpośrednie stanowiły 24,7 mld JPY, pośrednie zaś 30 mld JPY.

Bezpośrednie wydatki wojenne wynosiły w latach 1937-1945 231,2 mld JPY. Złożyły się na to następujące pozycje:

- a) 165,7 mld JPY z funduszu specjalnego;
- b) 40,8 mld JPY przekazanych przez inne kanały budżetowe;
- c) 24,7 mld JPY z budżetu centralnego.

Udział bezpośrednich wydatków wojennych w budżecie stale rósł. W roku finansowym 1937/38 stanowiły one 31,2% wydatków ogólnych, w roku finansowym 1944/45 kształtowały się już na poziomie 82,3% wydatków ogólnych. Wzrost udziału był spowodowany głównie przez szybkie zwiększenie się rozmiarów funduszu specjalnego, który w tym okresie wzrósł 37 razy. Do 1940 r. powiększał się w wolnym tempie, osiągając wartość 3-krotnie większą niż w okresie podstawowym, potem nastąpiło gwałtowne przyspieszenie wzrostu. Ogólnie w całym okresie wojny na bezpośrednie wydatki budżetowe przypadało 79,3% wszystkich środków³³.

Wojna doprowadziła do silnej centralizacji zasobów finansowych w rękach władz centralnych. Świadczy o tym spadek udziału wydatków organów lokalnych w całości wydatków: z 29,2% w roku finansowym 1937/38 do 17,3% w 1940/41, 9,9% w 1942/43 i 4,8% w 1944/45. Jednocześnie duża część wydatków lokalnych była pokrywana ze środków przekazywanych przez budżet centralny: w roku finansowym 1937/38 – 14,3%, w 1941/42 – 22,6%, w 1944/45 – 30%. Świadczyło to o zwiększaniu się zależności władz terytorialnych od władz centralnych.

Wydatki z funduszu specjalnego

Podział terytorialny tych wydatków był następujący: 58% przypadło na Japonię, 3% na Koreę i Tajwan, 30% na Chiny, 9% na pozostałe kraje Azji Południowo-Wschodniej. Wysoki udział metropolii w tych wydatkach tłumaczy się tym, iż Japonia była główną bazą wojenno-przemysłową, zaopatrującą siły zbrojne. Duży procent wydatków przypadających na Chiny wynikał z faktu, iż działania wojenne trwały tam przez cały okres wojny. Stacjonowała tam także Armia Kwantuńska, licząca 1 mln żołnierzy, ponadto przeprowadzono na tym terenie liczne roboty fortyfikacyjne i budowano lotniska.

³³ W.W. L o c k w o o d, *The Economic Development of Japan*, Oxford University Press, London 1955, s. 64-70, 152-159, 528-539.

Wszystkie te przedsięwzięcia wymagały olbrzymich nakładów pieniężnych. Stosunkowo niskie były za to wydatki Japonii w krajach południowo-wschodniej Azji. Wynikało to z krótkiego okresu działań wojennych na tych terytoriach oraz z niewielkiej liczby stacjonujących tam okupacyjnych oddziałów japońskich. Japońskie źródła oficjalnie dzielą wydatki z funduszu specjalnego na osiem kategorii: na materiałowo-techniczne zaopatrzenie wojsk, wydatki osobowe, tzw. wydatki różne, na badania naukowe, wydatki tajne, wojenno-administracyjne w krajach mórz południowych, środki na wypłatę procentów pożyczek południowych oraz wydatki różne.

Najpoważniejszy udział miały wydatki na materiałowo-techniczne zaopatrzenie wojsk (83,6%). Spowodowane było to dwoma czynnikami: a) wysokim stopniem wyposażenia sił zbrojnych w sprzęt; dotyczyło to głównie floty, oraz b) wysokimi cenami za sprzęt wojskowy, dyktowanymi przez firmy wykonujące zamówienia wojenne.

Podział wydatków na zaopatrzenie materiałowo-techniczne armii był następujący: ok. 50% środków przeznaczono na nowy sprzęt lądowy lub powietrzny, 16,3% na umundurowanie i wyżywienie, 3,2% na paliwo, 9,1% na przewozy. We flocie podział ten był następujący: 30% na okręty i środki naziemne, 21% na samoloty i części dla nich, 17% na inny sprzęt wojskowy, 8% na umundurowanie i wyżywienie, 2% na paliwo. Udział wydatków na sprzęt wzrastał w ciągu trwania wojny. Ogólnie przeznaczono na niego 59%. Pod koniec wojny nowo utworzone w 1944 r. Ministerstwo Przemysłu Wojennego, dokonujące zamówień wojennych dla sił zbrojnych, przeznaczyło na zakup sprzętu 92,7% otrzymanych środków. Tę tendencję potwierdza wielkość produkcji sprzętu w poszczególnych okresach wojny. Od 1931 do 1936 r. wyprodukowano 4,8% sprzętu, w latach 1937-1941 – 39,5%, w latach 1941-1945 – 55,7%. Dla floty odpowiednie liczby wynoszą: 6%, 24%, 70%.

Wydatki osobowe stanowiły 9,3% wydatków pokrywanych ze specjalnego funduszu. Był to udział niski, odbiegający od poziomu innych krajów kapitalistycznych (np. USA 29,2%) i tym bardziej paradoksalny, iż stan osobowy sił zbrojnych Japonii podczas wojny poważnie wzrósł: armii z 0,5 mln żołnierzy w 1937 r. do 5,5 mln w 1945 r., floty odpowiednio ze 134 tys. do 1,7 mln. Wyjaśnienia tego faktu należy szukać w niskim poziomie życia japońskich pracowników, a zwłaszcza chłopów, którzy stanowili podstawową część sił zbrojnych. Żołd żołnierzy był bardzo niski. Wynosił zaledwie 10 JPY na miesiąc, a czasem mniej.

Tak zwane wydatki różne, które stanowiły 1,3% wydatków funduszu specjalnego, były przeznaczone na finansowanie różnych organizacji faszystow-

sko-nacjonalistycznych, prowadzących wśród społeczeństwa propagandę w tym duchu. Z tego źródła wypłacano również odprawy dla rodzin poległych żołnierzy oraz renty dla uczestników wojny w Chinach.

Na prace badawcze przeznaczono 0,5% wydatków. Z tego źródła pokrywano je jednak dopiero od 1942 r. Niski udział tych wydatków można wytłumaczyć tym, iż część prac badawczych przeznaczono na koncerty wojenno-przemysłowe, wykorzystujące potem wyniki tych badań do produkcji sprzętu. W tym przypadku koszty badań wliczono do zamówień państwowych. Z kwoty na prace badawcze dużą sumę przeznaczono na prace z zakresu broni bakteriologicznej.

Wydatki tajne, stanowiące 0,5% ogółu wydatków funduszu specjalnego, przeznaczono na finansowanie japońskich instytucji wywiadowczych. Około 0,6% wydatków przeznaczono na wypłatę procentów od pożyczek państwowych oraz od kredytów otrzymanych przez państwo.

Wydatki z budżetu centralnego

Prawie 55,3% tej sumy, tj. 13,6 mld JPY, zostało przekazanych do dyspozycji Ministerstwa Wojny i Marynarki Wojennej. Środki te zostały wykorzystane na podobne cele jak w przypadku funduszu specjalnego. Około 4 mld JPY, pochodzące z tego źródła, pokryły w końcu 1945 i na początku 1946 r. koszty demobilizacji sił zbrojnych Japonii. Ministerstwo Przemysłu i Handlu, przemianowane później na Ministerstwo Przemysłu Wojennego, otrzymało kwotę w wysokości 46,4 mld JPY. Zostały one zużyte na popieranie rozwoju górnictwa, metalurgii i przemysłu wojennego oraz na kompensację strat i odbudowę zapasów surowcowych. Środki, które w wysokości 1,6 mld JPY (6,5%) otrzymało Ministerstwo Kolonii, przemianowane później na Ministerstwo Wielkiej Wschodniej Azji, były przeznaczone na dotacje państwowe dla japońskich kompanii działających na okupowanych terenach Chin i Mandżurii, a zajmujących się tam rabunkową gospodarką bogactw narodowych tych krajów. Wydatki Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w wysokości 1,5 mld JPY, stanowiące 5,9% ogólnej sumy wydatków z tego źródła, były przeznaczone na finansowanie przedsięwzięć związanych z obroną przeciwlotniczą kraju. Resztę środków otrzymały:

– Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej (1,3 mld JPY, czyli 5,3%) na wypłatę rent i świadczeń społecznych dla byłych żołnierzy;

– Ministerstwo Finansów (160 mld JPY, czyli 0,7%) na finansowanie administracji japońskiej w Chinach oraz wypłatę rent dla uczestników wojny w Chinach;

– Ministerstwo Spraw Zagranicznych (73 mld JPY, czyli 0,3%) na pokrycie wydatków związanych z wojną w Chinach oraz kapitulację Japonii.

Wydatki z innych kanałów budżetowych

Szacuje się, że 33,8 mld JPY, 88% otrzymanych w ten sposób środków zostało przekazanych do dyspozycji Ministerstwa Wojny. Sumę tę rozdysponowano następująco:

– 3,5 mld JPY na wypłatę żołdu;

– 8,6 mld JPY na finansowanie wojsk ekspedycyjnych oraz innych celów w krajach zależnych;

– 21,7 mld JPY na materiałowo-techniczne zaopatrzenie wojsk.

Z tej ostatniej pozycji 7,3 mld JPY przeznaczono na umundurowanie i wyżywienie, 5,6 mld JPY – na uzbrojenie, 7,8 mld JPY – na budownictwo wojskowe, 1,5 mld JPY – na transport ładunków. Kwotę 2,1 mld JPY przekazano Ministerstwu Marynarki Wojennej, z tego na budowę i uzbrojenie okrętów wykorzystano 1,0 mld JPY, na umundurowanie – 0,5 mld JPY, na wypłatę żołdu – 0,3 mld JPY itd.

Zamówienia wojenne rządu japońskiego

Nie mniej niż 70% wszystkich bezpośrednich wydatków wojennych w latach 1937-1945, 160 mld JPY, zużyto na pokrycie zamówień wojennych.

Zamówienia wojenne były wykonywane zarówno przez zakłady państwowe, jak i przez koncerny wojenno-przemysłowe. To rozróżnienie jest o tyle ważne, iż zakłady państwowe wykonywały zamówienia po cenach niższych niż koncerny nastawione na osiągnięcie jak największego zysku. Podział produkcji między przedsiębiorstwa państwowe i prywatne przedstawiał się dla poszczególnych wyrobów różnie. Koncerny wytwarzały np. 100% samochodów i 95% czołgów, arsenały produkowały 95% prochu. Koncerny unikały produkcji o wysokim ryzyku i starały się przerzucać wykonanie projektów i serii próbnych na arsenały, a same zabiegały o produkcję seryjną. Dlatego w niektórych gałęziach przemysłu wojennego, bardzo wąsko wyspecjalizowanych, udział firm prywatnych był znikomy (np. produkcja prochu). Ogółem jednak, mimo stosunkowo dobrze rozwiniętego przemysłu państwowego,

w porównaniu do innych walczących krajów podstawowe znaczenie w produkcji wojennej miały koncerny przemysłowe. Zaspokajały one 65% potrzeb armii.

Ze 165,6 mld JPY z funduszu specjalnego wypłacono prywatnym przedsiębiorstwom 115,6 mld JPY, czyli 70%. Należy jednak wziąć pod uwagę, że również część sum otrzymywanych przez zakłady państwowe za wykonanie zamówienia była przekazywana kooperującym z nimi koncernom prywatnym. Odnosiło się to zwłaszcza do przedsiębiorstw dostarczających surowce i półfabrykaty. Z ogólnej sumy opłat za wykonane zamówienie wojenne 62% przypadło na przemysł maszynowy, 14% – na handel, 8% – na transport, 4% – na przemysł tekstylny, po 2% na górnictwo, przemysł skórzany i budownictwo, 1% na przemysł spożywczy.

O otrzymanie zamówień państwowych toczyła się między koncernami ostra walka. Zwycięsko wychodziły z niej koncerny największe i najsilniejsze. Świadczą o tym sumy, jakie otrzymały za wykonanie zamówień państwowych poszczególne firmy w latach 1937-1941. W handlu 46,5% wypłat przypadło na firmę Mitsum, 14,7% na firmę Mitsubishi, 38,8% na 16 innych mniejszych firm. Z 77 firm przemysłu maszynowego 57,9% płatności otrzymało 12 firm, w tej liczbie Mitsubishi – 20,9%, Nakadzima – 7,1%, Kawasami – 4,3%. Należności na poziomie 50,9% wypłaconych przedsiębiorstwom górniczym otrzymał koncern Sekiurengo. W transporcie sześć największych firm przejęło 76,9% całej kwoty, w tym Nanmansiu – 29,8%.

Zamówienia wojenne przyniosły firmom ogromne dochody, np. dochody koncernu samolotowego Nakadzima wzrosły od 1938 do 1940 r. ośmiokrotnie, dochody koncernu Tojeda, produkującego ciężarówki wojskowe, były w 1941 r. 4,1 raza większe niż w 1939 r. Największy koncern wojenno-przemysłowy Mitsubishi, dostarczający siłom zbrojnym m.in. okręty wojenne i samochody, uzyskał w 1940 r. 400 mln JPY dochodu, w roku następnym 725 mln JPY, zaś w pierwszym półroczu 1942 r. już 600 mln JPY. Te olbrzymie zyski były spowodowane nie tylko dużymi rozmiarami zamówień, ale również dążeniem firm do podwyższenia cen. Na przykład w 1937 r. działo kosztowało średnio według zamówień wojennych 118 tys. JPY, w 1944 r. już 834 JPY. Cena wzrosła więc 7-krotnie, gdy tymczasem wartość jena spadła w tym okresie 3,2-krotnie. Ostra walka konkurencyjna, tocząca się między poszczególnymi koncernami wojenno-przemysłowymi, doprowadziła w rezultacie do koncentracji produkcji i centralizacji kapitału.

Stymulowanie przez rząd japoński wzrostu produkcji

Niewielki w porównaniu do USA, będących głównym przeciwnikiem Japonii w wojnie na Oceanie Spokojnym, potencjał przemysłowy Japonii zmusił władze tego kraju do podejmowania środków mających na celu maksymalne zwiększenie produkcji wojennej³⁴. Rząd stosował następujące środki:

- regulację cen;
- wypłacanie zaliczek;
- udzielanie bezzwrotnych pożyczek, subsydiów i dotacji na rozwój produkcji;
- gwarantowanie dochodów i pokrywanie strat;
- wypłacanie premii produkcyjnych;
- oddawanie w dzierżawę urządzeń produkcyjnych;
- udzielanie przez państwo gwarancji pożyczkom bankowym;
- gwarantowanie wysokości dywidend akcji koncernów wojenno-przemysłowych;
- nacjonalizację zakładów.

Pierwszy z tych sposobów – polityka regulowania cen – polegał na obniżeniu cen towarów sprzedawanych koncernom wojenno-przemysłowym, podwyższaniu cen zakupów na towary wojenne lub ustalaniu tzw. cen stabilnych. Pierwsza z tych metod to zakupy przez specjalnie powołaną Korporację Urządzeń Przemysłowych maszyn, surowców, paliw i półfabrykatów od ich producentów po zawyżonych cenach i ich sprzedaż koncernom po cenach odpowiednio niższych. Różnica w cenach była pokrywana z budżetu. Korporacja kupowała np. statki drewniane po cenie 750 JPY za tonę, a sprzedawała po 550 JPY za tonę, ponosząc przy tym stratę w wysokości 26,7%. Dokonywała również transakcji opłacalnych. Kupowała mianowicie od właścicieli likwidowanych drobnych i średnich zakładów ich urządzenia produkcyjne za bezcen, sprzedając je później z zyskiem przedsiębiorstwom metalurgicznym na złom.

Druga metoda polegała na ustalaniu zawyżonych cen na towary produkowane przez koncerny wojenno-przemysłowe w celu zwiększenia ich dochodów, a tym samym stymulowania ich produkcji. To właśnie powodowało, że produkcja firm prywatnych była znacznie droższa od produkcji przedsiębiorstw państwowych.

³⁴ W. W i l l i a m s, *The Tragedy of American Diplomacy*, Cleveland (USA) 1959, s. 54.

Wreszcie polityka stabilnych cen polegała na ustaleniu przez państwo cen oficjalnych na stosunkowo niskim poziomie i wyrównaniu koncernom różnicy między kosztami produkcji a stabilną ceną. Oczywiście w celu zwiększenia dochodu koncerny starały się wykazać jak największe koszty. Sztucznie zwiększano więc materiałochłonność produkcji czy też naliczano szczególnie wysokie stawki amortyzacyjne. W 1940 r. np. państwo ustaliło na węgiel cenę oficjalną w wysokości 20,13 JPY. Cena ta miała charakter stabilny, a państwo wypłaciło producentom subsydia wyrównawcze. Zastanawiające było tempo wzrostu wysokości tych subsydiów. W roku finansowym 1949/41 wynosiło ono 1,4 JPY, w następnych latach finansowych odpowiednio: 2, 4,4 i 23,1 JPY. Co prawda, równocześnie występowała deprecjacja jena, ale osiągnęła ona w tym okresie 400%. Zwiększyły się również prawdopodobnie koszty wydobywania na skutek eksploatacji pokładów bardziej ubogich, niemniej subsydia przynosiły koncernom górniczym coraz większe dochody. Podobna sytuacja panowała w innych dziedzinach wytwarzania. Producenci siarczku amonowego otrzymywali np. 16,4 JPY za tonę produktu. W 1944 r. dotacja wynosiła już 105,6 JPY, aby w następnym roku wzrosnąć do 204 JPY.

Drugi sposób stymulowania produkcji wojennej przez państwo polegał na wypłacaniu koncernom zaliczek przy zawieraniu zamówień. Prawną podstawę do wypłacenia tych sum stanowiła ustawa parlamentu z 1938 r. Przewidywała ona możliwość udzielania zaliczek do $\frac{3}{4}$ wartości zamówienia. O rozmiarach tych sum może świadczyć fakt, że w latach 1942-1943 stanowiły one w pięciu największych firmach samolotowych (Kawasami, Hakadzina, Kawanisi, Taticawa i Chitati) prawie 60% aktywów. Specyficzny charakter miały zaliczki wypłacane koncernom wojenno-przemysłowym w okresie od 15 sierpnia do 2 września 1945 r. Kiedy kapitulacja Japonii była już przesądzona, władze użyły środków pieniężnych przygotowanych na przyszłe wypłaty. Część z nich wypłacono właśnie w formie zaliczek na niemożliwe już do wykonania zamówienia wojenne.

Trzecim sposobem przyspieszenia wzrostu produkcji było udzielanie przez państwo koncernom bezzwrotnych subsydiów, pożyczek i dotacji na rozwój produkcji. Na mocy ustawy z 1938 r. przemysł lotniczy otrzymał poważne dotacje na powiększenie produkcji i na zapewnienie wysokich dywidend z akcji tego przemysłu. Subsydia i dotacje dla przemysłu paliw płynnych wzrosły z 36,8 mln JPY w 1941 r. do 370,5 mln JPY w 1945 r., wynosząc w sumie 680 mln JPY. Wydatki na rozwój przemysłu stoczniowego i wypłaty kompensat dla armatorów za straty poniesione w tonażu podczas działań wojennych wynosiły w tym okresie 1,7 mld JPY. Poważne rozmiary osiągnęły

nęły również kompensaty dla dużych koncernów tekstylnych, spożywczych itd., wypłacanych im za zamknięcie zakładów, przestój urzędzeń oraz zmniejszenie produkcji.

Przykładem takiej polityki państwa była także ustawa o ogólnej mobilizacji narodu z marca 1938 r. Przewidywała ona pokrycie strat poniesionych przez przedsiębiorców w związku ze zmianą profilu produkcji na potrzeby wojny. Potwierdziła to ustawa o kompensatach wojenno-przemysłowych z października 1942 r. Miały one być wypłacane tym przedsiębiorstwom, które ograniczyły produkcję na skutek zmiany jej kierunku. Z tego powodu np. zakładom metalurgii kolorowej wypłacono w 1941 r. 28,7 mln JPY, w 1945 r. już 218,6 mln JPY. Również tekstylna kompania koncernu Mitsubushi, która zainwestowała swoje środki w przemyśle ciężkim i chemicznym, otrzymała tytułem pokrycia strat kompensatę w wysokości 32 mln JPY.

Piąty sposób popierania przez państwo produkcji polegał na wypłacie premii produkcyjnych. W związku z niedostateczną produkcją rudy żelaza płacono przedsiębiorstwom za wzrost wydobywania, za uruchomienie produkcji w wyeksploatowanych już kopalniach, za wydobycie rud szczególnie ubogich itd. Ustawa o produkcji metali lekkich z kwietnia 1939 r. zobowiązała rząd do wypłaty premii przedsiębiorstwom zwiększającym produkcję. W 1941 r. za tonę aluminium wyprodukowanego ponad poziom z 1937 r. płacono 150 JPY. W następnych latach wysokość premii znacznie wzrosła.

Szósty sposób ułatwiania przedsiębiorstwom rozwoju produkcji polegał na oddawaniu im w dzierżawę urzędzeń produkcyjnych. Odbywało się to na mocy ustawy o specjalnych środkach rozwoju przemysłu wojennego i niektórych gałęzi przemysłu przetwórczego z 1942 r. Środki dostarczał na to skarb państwa. Zgodnie z tą ustawą jeden z zakładów koncernu Mitsubishi w Kumamoto otrzymał maszyny i urządzenia o wartości 130 mln JPY w celu rozpoczęcia produkcji samolotów.

Następnym sposobem zwiększenia produkcji przemysłowej było gwarantowanie bankom pokrycia wszelkich strat poniesionych z powodu udzielania pożyczek na cele przemysłu wojennego. W 1942 r. państwo udzieliło gwarancji 60% pożyczek udzielonych przez banki handlowe; w 1943 r. – 80%. Umowa o wykorzystaniu kapitałów banków z listopada 1940 r., na mocy której państwo udzieliło bankom gwarancji pożyczek, przewidywała jednocześnie, że wszystkie nowo wyemitowane akcje i obligacje przedsiębiorstw handlowych oraz banków będą zabezpieczone przez państwo. Gwarantowało ono również pokrycie strat poniesionych przez przedsiębiorstwa ubezpieczone.

Gwałtowny spadek produkcji przemysłowej w 1945 r. na skutek przeniesienia działań wojennych na terytorium Japonii zmusił rząd do podjęcia jeszcze innych sposobów stymulowania produkcji przemysłowej. Jednym z nich było gwarantowanie przez państwo wypłaty 5-procentowych dywidend posiadaczom akcji koncernów przemysłowych. Odpowiednia ustawa, przyjęta na początku czerwca 1945 r., miała na celu zapobieżenie odpływowi kapitałów z przemysłu wojennego na skutek spadku dochodów z papierów wartościowych. Drugim sposobem była nacjonalizacja przemysłu. Domagały się tego same koncerny, obawiając się dużych strat związanych ze spadkiem produkcji. W drugiej połowie 1945 r. zakłady niektórych gałęzi przemysłu wojennego, m.in. przemysłu lotniczego, zostały przejęte przez państwo. Ich właściciele otrzymali kompensaty w pełnej wysokości i stawali się urzędnikami zarządzającymi nadal tymi przedsiębiorstwami. Do momentu nacjonalizacji państwo musiało ponosić wszelkie koszty i straty związane z funkcjonowaniem zakładów.

Oczywiście środki finansowe przeznaczone przez państwo na stymulowanie rozwoju przemysłu wojennego nie były kierowane równomiernie do wszystkich przedsiębiorstw. Wyraźnie uprzywilejowane były duże koncerny. W latach 1940-1944 np. 25 największych koncernów przemysłowych otrzymało 58% wszystkich wypłaconych wówczas przez rząd subsydiów i kompensat, z tym, że na trzy największe: Mitsun, Mitsubishi i Asan, przypadało ponad 36%. Państwo nie miało środków i nie chciało finansować drobnych i średnich przedsiębiorstw. W latach 1941-1945 na te cele przeznaczono zaledwie 519 mln JPY, czyli 0,2% wszystkich wydatków budżetowych.

Zaibatsu a rozwój gospodarczy Japonii

W okresie I wojny światowej koncerny zaibatsu rozbudowały swoje przedsiębiorstwa we wszystkich gałęziach przemysłu, handlu i finansów. Szczytowy okres potęgi i wpływów osiągnęły w 1929 r. Wielu konkurentów odpadło w czasie powojennego kryzysu, ale jednocześnie poza dawnymi koncernami zaibatsu powstały nowe wielkie przedsiębiorstwa, np. koncern Okura, który kontrolował handel, kopalnie i przemysł włókienniczy; spółka Asano, do której należały fabryki cementu, kopalnie i zakłady budowy maszyn; koncern Purukawa, który opanował kopalnie miedzi, elektrownie³⁵.

³⁵ T. Nakamura, *Gospodarczy rozwój współczesnej Japonii*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Japonii 1987.

Zaibatsu związane były przede wszystkim z polityką i miały wielki wpływ na jej rozwój. Zaibatsu od 1929 r. zajmowały specjalną pozycję, gdyż obszar ich interesów był bardzo rozległy i pozostawał z ścisłym powiązaniem z rządem. Koncerny zaibatsu miały poważny udział w każdej dziedzinie gospodarczej. Koncentrowała się w nich zarówno produkcja przemysłowa, jak i kapitał finansowy, docierały również do sfery drobnej wytwórczości³⁶.

W 1930 r. transakcje handlowe domu Mitsui przewyższały całkowity dochód państwa. Już w tym okresie dom Mitsui występował jako filar japońskiego militarystyki i był w równym stopniu zainteresowany zdobyciem obszarów surowcowych, co koncerny Mitsubishi, Sumitomo i inne. W latach następnych Mitsui zaczął wykazywać zainteresowanie przemysłem ciężkim, np. jego papiernia Odzi-seisi oraz inne przedsiębiorstwa zostały przekształcone w zakłady produkcji broni i amunicji.

Ponad 50% kapitału bankowego znajdowało się w rękach kierowników oligopolu zaibatsu. Jednocześnie wraz z rozwojem gospodarczym wzrastała polityczna potęga zaibatsu. Przedstawiciele firm wywierali ogromny wpływ na rządzącą oligarchię. Na przykład w rządzie premiera Kato on sam i minister spraw zagranicznych Sidehara byli przez małżeństwa spokrewnieni z rodziną Mitsubishi. Wpływy przemysłowców i finansistów docierały do domu cesarskiego dzięki powstaniu grupy, która popierała interesy domu Mitsubishi. W grupie tej był strażnik cesarskiej pieczęci książę Makino oraz książę Saiondzi, który jako członek Tajnej Rady Genro znajdował się w najbliższym otoczeniu cesarza, a związany był z koncernem Sumitomo.

Jednym z udziałowców zaibatsu był cesarz. Dysponował on kapitałem 500 mln jenów, należała do niego prawie połowa akcji Banku Japonii – 140 tys. z ogólnej liczby 300 tys. akcji. Posiadał również 22% akcji Banku Yokohama Specie, dzięki czemu miał wpływ na handel zagraniczny. Wraz z koncernem Mitsubishi posiadał udział w największej japońskiej spółce żeglugaowej Nippon-jusen-kaisia, poza tym udziały w różnych bankach i innych spółkach. Oprócz tego cesarz Japonii był największym właścicielem ziemskim w kraju, w jego posiadaniu bowiem znajdowało się 3 mln 800 tys. akrów ziemi z wszystkimi zabudowaniami gospodarczymi. Majątek jego przekraczał 1,5 mld jenów.

Między oligopolami japońskimi a grupą wojskową istniał najściślejszy związek. W spółce Mitsui pracowało 13 emerytowanych generałów i admira-

³⁶ S. D o k e, *Economic Development in Japa Since the Meiji Restauration from its Statistical Point of View*, Tokio 1930.

łów. W spółce Mitsubishi było ich 11. Kierownicy oligopolu japońskich mieli decydujący udział w przygotowaniach do wojny. Koncerny zaibatsu nie były jedyną grupą wojskowego obozu Japonii. Razem z nimi kroczyli posiadacze ziemscy, koła wojskowych oraz grupa wysokich urzędników. Koncerny zaibatsu opanowały również dwie największe partie polityczne. Po 1925 r., gdy wszyscy mężczyźni w wieku ponad 25 lat otrzymali prawo głosowania, partie polityczne zdobyły większe wpływy niż przedtem. Pomimo to parlament w żaden sposób nie mógł ograniczyć władzy zaibatsu, gdyż dwie największe partie polityczne były w zupełności od nich zależne. Koncern Mitsui opanował partię polityczną Seijukai, zaś koncern Mitsubishi partię polityczną Minseito. Dzięki temu parlament dostał się w ręce oligarchii finansowej. Zaraz po nadaniu powszechnego prawa wyborczego rząd wydał ustawę o zachowaniu porządku publicznego, zgodnie z którą policja miała prawo aresztować każdego o niebezpiecznych przekonaniach. W ten sposób na rzecz realizacji reform demokratycznych zduszono w zarodku każdy ruch, który mógłby powstać dzięki temu, że prawo wyborcze zostało rozszerzone z 2,8 mln do 13 mln wyborców.

Koncern Mitsui, który opanował partię polityczną Seijukai, był związany z grupą wojenną w armii japońskiej, głoszącą hasła ekspansji na teren Chin i Związku Radzieckiego. Leaderem partii Seijukai był generał Tanaka, autor słynnego memorandum Tanaka, w którym szczegółowo wyłożył plany ekspansji Japonii. Koncern Mitsubishi związany był z kolei z flotą japońską, która opowiadała się raczej za ekspansją do wschodniej Azji niż za wojną. Głównym rzecznikiem koncernu Mitsubishi był baron Sidehara, minister spraw zagranicznych w sześciu z siedmiu gabinetów w latach 1924-1931.

Od 1931 r. zaibatsu opowiadał się za ekspansją wojenną, gdyż kryzys gospodarczy w 1929 r. odbił się dotkliwie na handlu zagranicznym Japonii. Zdaniem przedstawicieli zaibatsu rozwiązanie leżało w zdobyciu nowych rynków w koloniach. W 1931 r., w okresie inwazji Japonii na Mandzurię, kierownik koncernu Mitsui Fudzihara Gindziro głosił: „Dyplomacja bez siły nie ma żadnej wartości. Niezależnie od tego, jak pracowici są Japończycy, jak wspaniały jest ich rozwój techniczny lub organizacja przemysłu, japońska ekspansja gospodarcza nie będzie miała widoków, jeżeli nie będzie za nią stała siła, która by ją odpowiednio wspierała. Obecnie największą ze wszystkich sił stanowią przygotowania wojenne oparte na flocie i armii. Możemy bezpiecznie docierać za granicę i brać udział w rozmaitych przedsięwzięciach, jeżeli mamy zaufanie do obrony. W tym znaczeniu każdy wydatek na zbroje-

nia jest formą inwestycji”³⁷. Koncerny zaibatsu wkrótce przekonały się o opłacalności tych inwestycji. Kontrakty na dostawy dla marynarki osiągnęły wartość 378 mln JPY w 1936 r. oraz 473 mln JPY w 1937 r. Przeważający udział miał w nich koncern Mitsubishi. Między zaibatsu a grupą militarystyczną były różne tarcia, ale nie dotyczyły one głównych celów, a mianowicie opanowania wschodniej Azji przez Japonię. Gdy Japonia rozpoczęła ekspansję w Chinach, przewodniczącym Rady Ministrów był książę Konoe, mający pełne poparcie zaibatsu.

W 1937 r. cztery przodujące oligopole zaibatsu dysponowały więcej niż jedną trzecią wkładów w bankach prywatnych. Dzięki przewadze posiadanej w bankach, przemysłu i handlu zaibatsu opanowały mniejsze koncerny, a ten stan rzeczy przyniósł im niezmiernie zyski. Handlowe spółki zaibatsu brały główny udział w handlu zagranicznym i posiadały wielkie sumy zainwestowane w ekspansji kolonialnej, budownictwie okrętowym, przemyśle maszynowym, kopalniach, przemyśle włókienniczym i innych. Sama tylko rodzina Mitsui opanowała 15% przemysłu japońskiego, wszystkie zaś zaibatsu wraz z domem cesarskim miały w swoich rękach 70% przemysłu.

Niektórzy analitycy przypuszczali, że zaibatsu w okresie II wojny światowej podlegały z inicjatywy kół militarystycznych kontroli państwowej. Pogląd ten nie odpowiadał rzeczywistości. Rząd nie zaakceptował planu Hosino Naoki, przedstawiciela skrajnego skrzydła armii, który żądał ostrej ingerencji państwa w dziedzinę przemysłu. Plan ten został odrzucony, a zamiast niego za kadencji generała Togo Hideki w latach 1941-1942 gabinet ogłosił nową strukturę gospodarczą, stanowiącą wojskową kontrolę gospodarki znajdującej się w rękach zaibatsu. Zgodnie z tą strukturą cały przemysł wojenny miał być kontrolowany przez organy podległe Ministerstwu Przemysłu i Handlu. W rzeczywistości jednak członkowie tych organów kontrolnych rekrutowali się spośród kierowników firm w różnych gałęziach przemysłu i mieli rozległą samodzielną wiedzę. W wielu wypadkach kierownik największego koncernu zostawał przewodniczącym organu kontrolnego w danej gałęzi przemysłu. Na przykład Hirao Hacisaburo, funkcjonariusz Mitsubishi, został przewodniczącym organu kontrolującego produkcję żelaza i stali. Kierownik spółki Mitsui był przewodniczącym organu kontrolującego górnictwo węglowe. Dzięki takim osobistym powiązaniom organy kontrolne zostały w rzeczywistości opanowane przez zaibatsu.

³⁷ Fujara Ginjiro, *The Spilit of Japanese Industry*, Tokio 1936, s. 134.

W czasie wojny państwo zamierzało uzyskać aktywniejszą kontrolę nad przemysłem. W 1943 r. zostało powołane specjalne ciało doradcze w parlamencie japońskim, a niektóre gałęzie przemysłu zostały określone jako ważne z punktu widzenia wojennego, zwłaszcza dziedzina przemysłu ciężkiego. Jednocześnie jednak siedmiu przedstawicieli zaibatsu weszło w skład ciał doradczych. Jakkolwiek zaibatsu w 1943 r. przeszły pod kontrolę ministerstwa spraw wojskowych, a przewodniczący rady ministrów Togo otrzymał nieograniczone prawo decyzji w przemyśle japońskim, władza polityczna zaibatsu wcale się nie zmniejszyła.

W tym samym roku została wydana ustawa reorganizująca przedsiębiorstwa przemysłowe, która bez ograniczeń upoważniła prezesa rady ministrów do zmiany profilu produkcji przemysłowej na cele wojenne. W latach 1944-1945 cała produkcja wojenna, a w rzeczywistości oznaczało to całą produkcję przemysłową, została skoncentrowana w kilku wojskowo-przemysłowych koncernach³⁸. Niektóre z nich zostały upaństwowione, co oznaczało, że rząd jest skłonny wypłacić im odszkodowanie za szkody powstałe na skutek bombardowań oraz pokryć koszty związane z przeniesieniem przedsiębiorstwa. Koncerny w związku z prowadzoną wojną osiągnęły olbrzymie zyski. Na przykład kapitał zakładowy koncernu Mitsubishi w 1934 r. wynosił 60 mln jenów, w 1937 r. – 120 mln jenów, w 1942 r. – 480 mln jenów, a w 1945 r. – 1 mld jenów. To oznaczało, że kapitał koncernu w ciągu jedenastu lat wzrósł siedemnastokrotnie.

Firmy japońskie ściśle współpracowały z firmami amerykańskimi. Już na początku XX w. kapitał amerykański przenikał do Japonii w formie inwestycji bezpośrednich i pośrednich oraz w drodze importu urządzeń technicznych. W tym czasie powstały ściśle powiązania pomiędzy niektórymi spółkami japońskimi i amerykańskimi. Na przykład spółka naftowa koncernu Mitsubishi (Mitsubishi-Sekiju-Kabusiki-kaisia) znajdowała się w ścisłym powiązaniu z amerykańską Associated Oil, spółka kauczukowa w Yokohama (Yokohama Rubber Kabusiki-kaista) była związana z amerykańską firmą Gooderidge, spółka elektryczna koncernu Sumitomo (Sumitomo-Densen-Kabusiki-kaisia) z amerykańską firmą Westinghouse itd. Między I a II wojną światową powiązania między firmami japońskimi a amerykańskimi zacieśniły się jeszcze bardziej. W 1925 r. została założona w Japonii filia zakładów Forda – Ford Motor Company of Japan, w 1927 r. otworzono filię drugiej amerykań-

³⁸ Takafusa N a k a m u r a, *Economic growth in prewar Japan*, Yale University Press, New Haven, London 1983.

skiej wielkiej spółki, General Motors, pod nazwą Japan General Motors Kabusiki-kaisia. W 1929 r. amerykańska spółka Electric Research Products założyła w Japonii filię Togo Western Electric.

Według źródeł japońskich do Stanów Zjednoczonych należało 80% inwestycji zagranicznych, głównie w przemyśle maszyn powszechnego użytku i ciężkich. Według danych amerykańskich z kolei ogólna wartość inwestycji amerykańskich w Japonii wynosiła 500 mln dol., z czego 61,5 mln dol. stanowiły inwestycje bezpośrednie spółek amerykańskich w przedsiębiorstwach przez nie kontrolowanych, 178,1 mln dol. zainwestowano w spółkach japońskich, a pozostałą część stanowiły pożyczki udzielone różnym organom rządowym. Bez pomocy Stanów Zjednoczonych nie byłoby możliwe w stosunkowo krótkim okresie przekształcenie gospodarki japońskiej w gospodarkę wojenną. Od 1937 r. Stany Zjednoczone dostarczały do Japonii główne materiały wojenne: samochody, części zamienne, złom żelaza, silniki spalinowe, obrabiarki oraz ropę naftową. Gdy w 1940 r. zerwana została japońsko-amerykańska umowa handlowa, Stany Zjednoczone wprowadziły system specjalnych zezwoleń eksportowych do Japonii. Zezwolenia te wydawał bez ograniczeń Departament Stanu. Eksport do Japonii utrzymywał się nadal. W 1940 r. eksportowano benzynę lotniczą jako „wysokiej jakości paliwo do silników”. Również i po 1941 r., gdy Japonia znajdowała się w stanie wojny ze Stanami Zjednoczonymi, otrzymywała ona stale ropę naftową od firm amerykańskich i brytyjskich. Interesy przedsiębiorstw panowały w stosunkach międzynarodowych nad interesami politycznymi.

METHODS AND SOURCES OF FINANCING WAR EXPENSES IN JAPAN IN THE YEARS 1937-1945

S u m m a r y

The article presents the sources of financing war expenses in Japan in the years 1937-1945. It also offers an analysis of selected elements of the economic system of the country. In the late 1920s and early 1930s, under the pressure of the military circles, Japan's economy underwent a major overhaul whereby the liberal model was abandoned and a heavily state-controlled model was adopted. These solutions were in use for several decades in the Japanese economy after the War, leading to Japan becoming a second largest economy in the world.

Translated by Tomasz Palkowski

Słowa kluczowe: Japonia, gospodarka japońska, finansowanie wojny, militaryzacja gospodarki, zaibatsu, produkcja zbrojeniowa, zamówienia wojenne.

Key words: Japan, Japanese economy, war financing, militarization of economy, zaibatsu, armament production, military commissions.